

BİR OSMANLILIK ÖRNEĞİ OLARAK SAVA PAŞA (1832-1904)

Mahmut AKPINAR*

ÖZ: Osmanlı İmparatorluğu milliyetçiliğin olumsuz etkilerine karşı Millet Sistemi yerine Osmanlılık düşüncesini benimsemiştir. Bu düşünceyi Tanzimat döneminin başlamasıyla birlikte yavaş yavaş bürokratik hayatta uygulamaya başlamıştır. Yani gayrimüslimlere bürokraside istihdam sağlanmıştır. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra bürokrasi içindeki gayrimüslimlerin sayısı gözle görülür bir şekilde artmıştır. Hatta daha sonraki yıllarda yirmi üçü, kurulan hükümetlerde nazırlık yapmıştır. Bunlardan biri de Sava Paşa idi. Mesleğe hekim olarak başlayıp daha sonra bürokrasi içinde devam eden Sava Paşa mutasarrıf, vali, mektep müdürü ve nazır olarak kırk yılı aşkın bir süre imparatorluğa hizmet etti. Bu hizmet süresi içinde Sava Paşa otoriter bir devlet adamı görüntüsü vermiştir. Öte yandan birçok Tanzimat bürokrati gibi Sava Paşa da ilimle uğraşmıştır. Tabii burada ilginç olan ise, bir Hristiyan olarak paşanın İslam fıkhı ile ilgilenmesiydi. Devlete sadakatle hizmeti ve fıkıhla ilgili çalışmalarındaki maksadı ile Sava Paşa Osmanlılığın dikkat çeken örneklerinden biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Millet Sistemi, Osmanlılık, Hekim, Bürokrat, Entelektüel

SAVA PASHA (1814- 1906): AN EXAMPLE OF OTTOMANISM

ABSTRACT: The Ottoman Empire adopted The Ottomanism instead of The Nation System against the negative effects of nationalism and began to gradually apply this thought in the bureaucratic life with the beginning of Tanzimat era. In other words, non-muslims were employed in bureaucracy. After the Reform Decree of 1856, the number of non- Muslims increased significantly in bureaucracy. Moreover, twenty-three of them served as minister in the established governments in the following years. One of them was Sava Pasha. Beginning his professional life as a doctor and then transferring to bureaucracy, Sava Pasha served the state as district governor, governor, school principal and minister more than forty years. Within this period, he appeared to be an authoritarian statesman. On the other hand, Sava Pasha has been involved with science like many other Tanzimat bureaucrats. The interesting thing is he was interested in Islamic jurisprudence as a Christian. Sava Pasha has been one of the striking

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü,
makpınar25@hotmail.com

example of the Ottomanism by means of serving with loyalty to the state and the aim of his scientific works related to *fikh* (Islamic jurisprudence).

Keywords: Nation System, Ottomanism, Doctor, Bureaucrat, Intellectual

Giriş

1789 Fransız İhtilali'yle baş gösteren ulusçuluk anlayışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çatısı altındaki çeşitli grupları etkilemeye başlamıştı. Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılla birlikte, değişim ve dönüşümün çok daha esaslı ve boyutlu olacağı bir döneme giriyordu. Topluma bakışı da etkileyen bu dönemde ortaya çıkan Osmanlılık düşüncesi, imparatorluğun istihdam politikasını da belirli bir düzeyde değiştirmiş ve gayrimüslimlerin istihdamına imkân sağlamıştır. Toplumsal birliğin üst bir kimlikle muhafazasını amaçlayan bu düşünce Tanzimat aşamasında zihinlerde yer edinirken daha sonraları yavaş yavaş pratiğe dökülmüştür.

Rumlar ve Ermeniler başta olmak üzere farklı etnik gruplardan kişiler, imparatorluğun bürokratik ve diplomatik kadrolarında kendilerine yer bulmaya başlamışlardır. İlk olarak sefaretlerde görülen gayrimüslimlerin sayısı zamanla artmıştır. Bilhassa 1856 Islahat Fermanı'nın yayınlanması ile gayrimüslimlerin istihdam alanı genişleyerek hariciye dışında maliye, ticaret, adliye, ziraat, orman, nafia ve maden gibi çeşitli alanlara yayılmaya başlamıştır. Her ne kadar 1821 Yunan İsyanı ile Rumlara karşı bir güvensizlik oluşsa da bu zamanla gelişmelere bağlı olarak dengelenmiş ve azınlıklar arasında hem nicel hem nitel olarak Rumlar bürokrasi ve diplomasi içinde önemli bir yer tutmuştur. Sava Paşa da bunlardan biridir. Sava Paşa gayrimüslimlerin istihdamına yönelik kararlılığın Âli ve Fuad Paşalarca ortaya konulduğu dönemin ilk yıllarında hekim olarak göreve başlatılmıştır. Otuz yılı aşkın bir süre imparatorluğa muhtelif kurumlarda hizmet etmiş ve Osmanlılık düşüncesinin önemli misallerinden biri olmuştur. Tabii ki Sava Paşa gibi örnek gösterilebilecek daha birçok memur, bürokrat ve diplomat bulunmaktadır. Bu çalışmada Osmanlılık düşüncesinin bir ürünü olan Sava Paşa'nın devlete hizmet yılları değerlendirilerek paşanın devlet adamı olarak portresi çizilmeye çalışılacaktır.

1. Millet Sisteminden Osmanlıcılığa Geçiş

Bir bakıma tarihin *sui generis* bir olayı kabul edilen *Millet Sistemi*, altı asır, hep aynı yapı içinde olmamıştır.¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-kültürel çeşitliliğe ve renkliliğe dayalı bütünlüğün mimarı olan bu sistem, zaman içinde cereyan eden iç ve dış gelişmeler nedeniyle aşındırılmış ve yıpratılmıştır. Bu aşınma ve yıpranma, Batılı devletlerin kapitülasyonlar vasıtasıyla gayrimüslimler üzerinde dini² ve iktisadi açıdan nüfuz kurduğu ve yine Batılı güçlerin desteğiyle ekonomik bakımdan gayrimüslimlerin kuvvetlendiği bir ortamda olmuştur. XIX. yüzyılın başından itibaren milliyetçiliğin, büyük güçlerin telkinleriyle, Osmanlı egemenliği altındaki gayrimüslimler arasında prim yapması, *Millet Sistemi*'nin erozyonuna neden olmuştur.³

1829 Edirne Antlaşması ile Yunanlılar bağımsızlığını kazanırken, klasik sürecin en ileri kurumu olan *Millet Sistemi* ağır bir yara almıştır.⁴ Bu hadiseyi takiben cereyan eden Mehmed Ali Paşa İsyanı ile Türkler dışındaki Müslümanlar arasında da Osmanlı evreninin bütünlüğüne olan inanç zayıflamaya başlamıştır.⁵ Yaşanan tüm bu negatif gelişmelere dur diyebilmek için imparatorluk yönetimi Tanzimat dönemi ile başlattığı reformlara endeksli eylem planıyla *Millet Sistemi*'ni yeniden tanımlamış ve revize etmiştir.⁶ Revize edilen sistemle ayrılıkçı milliyetçi tehdit ve teşebbüslerin önüne geçilmek istenmiştir.

İmparatorluk yönetimi, Tanzimat Fermanı ile birlikte Müslim ve gayrimüslim tebaanın birbirine müsavi olduğunu ilan ederek ayrılıkçı hareketlere karşı eşitlikçi bir politikayı benimserken, Osmanlıcılık kavramı

¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 15.

² Ayrıntılı bilgi için bakınız. Salahi Sonyel, *Minorities and The Destruction of The Ottoman Empire*, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s. 106-111.

³ Salahi Sonyel, "Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 38 2001, s. 689; Shaw, Stanford, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlık Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, Çev. Ahmet Günlük, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1003.

⁴ Cevdet Küçük, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1014-1015.

⁵ Cevdet Küçük, *agm.*, s. 1015; Bu sistemle heterojen bir milletler topluluğundan, farklı dillerin, dinlerin ve kültürlerin muhafazasına paralel olarak homojen bir millet yapısı üretilmesi düşünülmüştür. Bu konuda bakınız. Yuluğ Tekin Kurat, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 219.

⁶ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 219; Aryeh Shmuelevitz, "Millet Sistemi ve Musevi Cemaati", *Osmanlı*, IV, s. 322.

ile tüm toplumu üst bir hüviyette toplamayı hedefliyordu.⁷ Kendine özgü bu anlayışla⁸, imparatorluğun farklı kültürlerini, fikir ve inançlarını ihtiva eden geleneksel toplum dokusunu yenileyip iç çözülmeyi ve teritoryal (bölgesel) parçalanmayı durdurmak istiyordu.⁹ İlk olarak, gayrimüslimler 1840'tan itibaren, yerel yönetim meclislerinde dinî liderleri dışında kendilerini temsil etme hakkını elde ettiler.¹⁰ Seküler anlayışı çağrıştıran bu adım gayrimüslimlerin bürokrasideki varlığı 1856 Islahat Fermanı ile kuvvetlenmeye başlamıştır.¹¹ Öte yandan imparatorluk yönetimi Osmanlılık anlayışıyla eşitlik prensibi çerçevesinde kurulan laik eğitim kurumlarıyla gayrimüslimlere Osmanlı bürokrasisine girmenin yolunu açmıştır.¹² Bu bürokraside kozmopolit ve seküler bir elitin oluşumuna imkân vermiştir.¹³ Zira reform yolunda adımların etnik ve dinî ayırım gözetmeden atılması böyle bir oluşuma zemin hazırlamıştır. Tüm bu gelişmeler neticesinde imparatorluk bünyesinde yer alan farklı unsurlara mensup bireylere de Tanzimat bürokrasisine katılma fırsatı verilmiş ve aynı zamanda Osmanlı çatısı altında yaşayan farklı etnik ve dinî kültürün resmi düzeyde temsiline olanak sağlanmıştır. Rum ve Ermeniler dışında Musevi, Hıristiyan Arap, Slav kökenli ve hatta bazı yabancı ülke vatandaşları da devletin çeşitli birimlerinde görev almışlardır.¹⁴

2. Gayrimüslimlerin Bürokraside İstihdamı

XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar muhtelif icraatlarla ve yollarla çok sayıda olmasa da bürokrasiye dâhil edilen gayrimüslimler görülmektedir. Tayin edilenlerin Fenerli Rumlar, Ermeniler ve yabancılarla sınırlı olduğu söylenebilir.¹⁵ Divân-ı Hümayun tercümanı, voyvoda,

⁷ Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye- Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 34.

⁸ Carter V. Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes- Meier Publishers, New York-London, 1982, s. 339.

⁹ Abdülhamit Kırmızı, *II. Abdülhamid (1887-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Yüksek Lisans Tezi Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 7.

¹⁰ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, 1992, İstanbul, s. 111; C. V. Findley, *age.*, s. 32.

¹¹ C. V. Findley, *age.*, s. 32.

¹² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1995, s. 164.

¹³ Abdülhamit Kırmızı, *agt.*, s. 9.

¹⁴ Sinan Kunalalp, *Son Osmanlı Erkân ve Ricali*, Isis Press, İstanbul, 1999, s. 28.

¹⁵ 1750'lerde Ermeni Düzyan ailesi Darphane eminliği görevini elinde tutmaktaydı. Daha sonra da Bezzazyan ve Dadyan aileleri bu vazifeyi yürüttü. Bk. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2007), s. 50; Ermeni Balyan ailesi saray mimarlığı görevini yürütmüştür. Bk. Hagop Barsoumain, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850),

darphane emini, barutçu, askeri hekim, saray mimarı, maslahatgüzar, şehbender, müessese tercümanları tayinleriyle zaman geçtikçe gayrimüslimlerin bürokrasi içindeki yelpazesi biraz daha çeşitlenmiş ve genişlemiştir.¹⁶ Bir bütün olarak bakıldığında, esasen, tüm gayrimüslimlere imkân sunmayan kontrollü bir genişleme olduğunu söylemeliyiz.

II. Mahmud döneminde patlak veren Yunan İsyanı ile birlikte Rumlara karşı sert bir tavır takınılmış, ancak bir süre sonra içinde bulunulan reel durumdan da hareketle hariciye ve diplomaside verilen görevlerle tekrar gayrimüslimlere yeşil ışık yakılmıştır. 1820'lerle beraber Tercüme Odasında Yahya Efendi'nin yardımcılığını Zenob yaparken Stavrakı Aristarki de tercüman olarak görev almıştır. 1832'de Yanko Mavroyani, Viyana maslahatgüzarı tayin edilmiştir¹⁷. 1840'ta Davud Garabetyan Berlin Sefaretine kâtip ve tercüman olarak atanmıştır.¹⁸ Yeniden tesis edilen şehbenderliklerin bazılarında gayrimüslimler görülmektedir. 1840'ta Londra'ya Mösyö Zehrab, Paris'e Kazimir Amerik şehbender tayin edilmişlerdir.¹⁹ 1843'te İstefan Arzumanyan²⁰, daha sonra Krikor Margosyan²¹ ve Sahak Abro²² Tercüme Odasında vazife almışlardır. İstavrakı Kiryakidi Efendi, 1852'de Pasaport Odası'nda çalışmaya başlamıştır.²³ Aynı yıllarda hekimlik vazifelerinde ve tıp eğitiminde de

Christians and Jews in the Ottoman Empire, Holmes-Meier Publishers, New York- London, 1982, s. 173, 175; Tercümanlar ve voyvodalar hakkında ayrıntılı bilgi için eserin tamamına bakınız. Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler, 110 Yılın Öyküsü (1710-1821)*, Aybay Yayınları, İstanbul, 2000).

¹⁶ C. V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 32; Sonyel, *Minorities and The Destruction*, s. 162; Kırmızı, "II. Abdülahim (1887-1908)", s. 6; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 235; Roderic Davison, "Vienna As A Major Ottoman Diplomatic Post in the Nineteenth Century", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, Isis Press, İstanbul, 1999, s. 276; Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 50; Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, 1979, XII/1, 178; Gilles Veinstein, "Osmanlı Yönetimi ve Tercümanlar Sorunu", *Osmanlı*, VI, s. 256-261; Mahmut Akpınar, "Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi 1802- 1922", Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 96.

¹⁷ BOA., HAT., Nr. 47158, t.y.

¹⁸ Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2011, s.268; Musa Kılıç, "Bir Ermeni Bürokratın Portresi: Vezaret Rütbesine Ulaşan İlk Gayrimüslim Karabet Artin Davud Paşa", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.VII, TTK Basımevi, Ankara, 2014, s. 35.

¹⁹ BOA. Şehbenderlik Defteri, Nr.1, s. 27-31.

²⁰ BOA., DH.SAİDd, Nr. 1/52.

²¹ BOA., DH.SAİDd, Nr. 4/350.

²² BOA., DH.SAİDd, Nr. 4/178.

²³ Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, TTK Basımevi, Ankara, 2013, s. 153.

İstefanaki ve Konstantin Karatodori gibi gayrimüslim tebaadan şahıslar görmek mümkündür.²⁴ Hatta Avusturya'dan getirilen tıp hocalarına görev verilmiştir.²⁵ Diğer yandan 1847 yılında açılan ilk Ziraat Mektebinde Amerikalı bir hoca ile birlikte Ermeni Krikor Ağaton Efendi de tercüman olarak görev yapmaya başlamış, bir süre sonra kendine hocalık vazifesi verilmiştir.²⁶

1856 yılından sonra ise Meclis-i Valadan tutun da Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliyede verilen görevlerle birlikte maarif, maliye, adliye, ticaret ve sair alanlarda istihdam edilen gayrimüslimlerin sayısı her geçen gün artmıştır. Maarif çalışmaları kapsamında Meclis-i Muhtelit azalığında Mihran Düzyan, Daire-i Mekatib-i Umumiye azalığında Kostaki Aristidi Efendi, ilerleyen yıllarda Kiros ve Artin Efendi'ler Maarif Nezareti muavinliği yapmışlardır.²⁷ Meclis-i Hazain'de Karabet Homaryan ve Ohannes Efendi gibi birçok kişi görev yapmıştır. Divan-ı Muhasebat'ta Ağaton Efendi, Asador Efendi ve Baltacı Aristidi Efendi gibi gayrimüslimler istihdam edilmiştir. Maliye alanında da ilerleyen yıllarla beraber müsteşarlıklarla birlikte Agop Kazazyan'ın nazırlığına kadar birçok kademedeki gayrimüslim görmek mümkündür. Aynı şekilde Ticaret Nezaretinde 1860'ların sonlarında Aleksandır Karatodori Efendi'yi daha sonra ise Krikor Odyan ve Ohannes Çamiç Efendileri müsteşar unvanıyla görmek mümkündür.²⁸ 1840'lardan itibaren kurulmuş olan ticaret mahkemelerine bakıldığında Bedros Efendi ve İstefan Efendi tercümanlık öte yandan Vahan Efendi ve Gavril Efendi ise mahkeme başkanlığı yapmış gayrimüslimlerden bazılarıdır.²⁹ Bu gelişimi, daha birçok örnek sunarak anlatmak ve uzatmak mümkündür. Ancak burada asıl amaç, bu gelişim içinde artan gayrimüslim istidamı ile birlikte dikkat çeken portrelerden biri olan Sava Paşa hakkında bilgi vermektir.

²⁴ Detaylı bilgi için bk. Mahmut Akpınar, "Bir Saray Hekiminin Serencamı: İstefanaki Karatodori (1789-1867)", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.14/1 2010, s. 173-184.

²⁵ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, C.LVIII, S. 222, 1994, s. 338.

²⁶ Mahmut Akpınar, "Bir Tanzimat Bürokratının Portresi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVIII, S.2, 2013, s. 334.

²⁷ BOA, DH.SAİDd., Nr. 10/613; BOA, Ruus Def., Nr. 235.

²⁸ Sevilay Kasap, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Gayrimüslimlerin İstihdamı", Yayınlanmamış Doktora Tezi Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011, s. 44.

²⁹ Sevilay Kasap, *agt.*, s. 45.

3. Sava Paşa'nın Eğitim ve Aile Yaşamı ile Birlikte Hekimlik Yılları

Sava Paşa kendisi gibi hekim olan Yanyalı Sava Efendi'nin oğlu olarak 1832'de dünyaya gelmiştir. Hiç evlenmemiştir. Edirne'de vali yardımcılığı yapan Papadapulos Efendi ile evli bir kız kardeşi vardır. Ayrıca kız kardeşinin damadı olan Hoçî Efendi Sava Paşa'nın yakını olarak zikredilebilir. Doğduğu dönem Osmanlı İmparatorluğu bir taraftan uluslararası boyut kazanan Yunan, Mısır ve Boğazlar sorunu gibi diplomatik meselelerle uğraşmakta, öbür yandan hızlı bir şekilde çeşitli alanlarda reformlar gerçekleştirmekte idi. Yukarıda bahsettiğimiz *Osmanlıcılık* yaklaşımı da bu sürecin önemli parçalarından biri olarak görülmektedir.

Sava Efendi, Rum milletinin kendi kültür ve eğitim anlayışı doğrultusunda ilk eğitimini aile içinde ve muhtemelen çeşitli özel derslerle tamamladı. Zira o dönemde Rum cemaatinin nüfuzlu mensupları genelde bu yolla eğitim gereksinimlerini karşılamakta idi. Daha sonra ise modern eğitimin önemli adımlarından Mekteb-i Tıbbiyede okumuş ve hekim olmuştur. Bir belgeye göre 1850'de öğrenci olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ O yıllarda yabancı hocaların etkinliklerini sürdürdükleri ve onlarla birlikte çoğunluk olarak tebaadan gayrimüslim hekimlerin ders verdiği görülmektedir³¹. Sava Efendi'nin ne zaman eğitimini tamamlayıp hekimliğe başladığı belli değildir. Ancak o yıllarda idadi kısmıyla birlikte düşünüldüğünde on yılı bulan bir eğitim süresinden bahsedilebilir³². Bu bilgiye bakıldığında, ancak 1860'larda göreve başlamış olabilir. Zaten 1863'te Zaptiye hekimliğine atandığı rivayet edilir³³. Sava Efendi hekimliği döneminde iki bin kuruş maaş almaktaydı. 1864'te ise Umur-ı Sıhhiye müfettişliğine, ilave iki bin kuruş maaş ile atandı. Bu kapsamda tutukevleri ve hapisanelerde bulunan kişilerin sıhhatlerinin korunması ve durumlarının iyileştirilmesi gibi sorumlulukları bulunmaktaydı³⁴.

³⁰ “Tebaa-ı Devlet-i Âliyye'den Sava'nın Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne şakirdânı zümresine ilhâk kılınması husûsu istid'â olunmuş olmağla...” bk. BOA., A.MKT.NZD., Nr. 11/56.

³¹ O dönemde fizik, kimya, botanik, fizyoloji, cerrahi, iç hastalıkları gibi dersler okutulmaktaydı. İstefanaki ve Konstantin Karatodoriler, Balasides, Calleja, Rigler, Arif Bey ve Emin Bey gibi hocalar ders vermekteydi, bk. Yeşim Işıl Ülman., “Mekteb-i Tıbbiye'nin 1850-1851 Öğretim Yılı Faaliyet Raporu ve Mezuniyet Töreni”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, C. IV S. 1, 2002, s. 57-64.

³² Ayrıntılı bilgi için bk. Ülman, agm., s. 57-64.

³³ “Bâb-ı Zaptiye hekimlerinden Sava bu def'a İngiltere elçisiyle Sakız'a gidecek” bk.. BOA., A.MKT.MHM., Nr. 279/51.

³⁴ “Tevkîfhâne... bazı imârâtda mevkufl bulunanların muhâfaza-ı sıhhati hizmetinde Bâb-ı Zaptiye tabîb evveli Sava Efendi'nin Umûr-ı Sıhhiye müfettişi ta'yîni...” bk. BOA., A.MKT.MHM. Nr. 308/10; BOA., İ.DH. Nr. 36405.

1865'te Fuad Paşa'nın ikinci sadreti sırasında İskenderiye merkezli bir kolera salgını zuhur etmiştir. İzmir ve İstanbul'un bazı muhitlerinde de görülünce Fuad Paşa'nın direktifiyle hekimlerden oluşan bir komisyon teşkil edilmiştir. Sava Efendi de komisyonda başkan yardımcılığı görevinde bulunmuştur³⁵. Titizlikle sürdürülen birkaç aylık çalışmayla sorun çözümlenmiştir³⁶. Öte yandan dönemin gazetelerinden *Tasvir-i Efkâr*'ın da konuya ilgi gösterdiği görülüyor. İlginç bir gelişme olarak 1866 yılında Sava Efendi, koleranın yayılmasını önlemek amacıyla İstanbul'da tertiplenen sağlık konferansında İran'ı temsilen yer almıştır³⁷.

1867'de ise Girit'te yaşanan olaylar nedeniyle durumu kontrol altına alıp adada idari gücünü kuvvetlendirmek isteyen Babiâli birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan biri de, Server Efendi başkanlığında teşkil edilen bir yardım komisyonudur³⁸. Kostaki Efendi ve Sava Efendi'nin de yer aldığı komisyonun amacı, bölgede olaylar sırasında zarar görenlerin mağduriyetlerini olanca hızla gidermek ve telafi edebilmektir.³⁹ Resmo da komisyonun faaliyet gösterdiği yerlerden biriydi ve burada sorumluluk Sava Efendi'deydi. Burada bir konak kiralanarak hastaneye dönüştürülüp faaliyetler buradan yürütülmüştür.⁴⁰ Evlerini terk eden Müslüman ahali ile yakından ilgilenilerek sıkıntıları giderilmeye çalışılmıştır. Sava Efendi, bazı yerlerde ahalinin daha güvenli bölgelere intikal ettirildiğini, ancak halkın bölgeyi terk etmesinin beynelmilel ortamda bazı sakıncalar doğurabileceği ve Yunanistan başta olmak üzere, yakınlarını güvenli yerlere aktaran isyancıların da hareketlerini kolaylaştırabileceğini dile getirmiştir. Dolayısıyla kendi aralarında aldıkları kararlar ahalinin nakline müsaade etmemenin daha doğru olacağı sonucuna varmışlardır. Nitekim şartlar nispetinde ahaliye yardım edilerek ve çeşitli hediyeler verilerek orada

³⁵A.David, Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, Çev. Gertraude Habermann-Songu, Pera Yayınları, İstanbul 1999, s. 126.

³⁶Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S. 2, 2005., s. 140.

³⁷Fransızların koleranın yayılmasını önlemek için sunduğu teze karşı İranlı Malkom Han, Sava Efendi'nin hazırladığı projeye üzerinden karşı düşüncelerini sunmuştur, bk. Orhan Koloğlu, *agm.*, s. 144.

³⁸Gazete Ticaret Müsteşarı Server Efendi'nin hususi bir memuriyetle Girit'e gideceğinin duyulduğunu söylüyor, bk. *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, 3 Safer 1283.

³⁹Mehmed Salahi, *Girid Meselesi (1866-1869)*, hzl. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1967, s. 10; "Girid'de vuku' bulan muhârebât esnâsında ...olan İslam ve Hıristiyan erâmil ve eytâmından acz-hâl içinde...muhtâc-ı iâne bulunmuş olanların münâsib mahaller ve hastaneler tertib" BOA., A.MKT.MHM., 380/44.

⁴⁰Ustazade Mehmed Bey isimli kişinin konağıdır, bkz. BOA., A.MKT.MHM., Nr. 380/60-8.

kalmaları sağlanmaya çalışılmıştır.⁴¹ Ancak mali alandaki yetersizlikler ister istemez çalışmaların aksamına neden olmuştur.⁴² Sava Efendi, görevini tamamlayan komisyonla birlikte 1867 yılı yazında İstanbul'a dönmüştür. Sava Efendi buradaki iyi niyetli tutumu, gayretli çalışmaları ve sadakatinden ötürü takdir edilirken rütbesi birinci rütbenin ikinci sınıfına yükseltilmiştir.⁴³ Öte yandan Girit'teki gayretlerinin de etkisiyle Bab-ı Zaptiyedeki görevi dâhilinde Meclis-i Tahkik azalığına seçilmiştir.⁴⁴

Daha sonra ise Âli Paşa dış baskıların ve müdahalelerin önüne geçmek için fevkalade bir komisyon teşkil ederek Girit'e intikal etmiştir. Paşa gitmeden evvel iyi niyet göstergesi olarak yetkililere adada af ilan edilmesini ve harekâtın bir müddet durdurulması talimatını vermiştir.⁴⁵ Kurulan komisyonunda Sava Efendi ile birlikte ondan fazla kişi yer almıştır.⁴⁶ Âli Paşa'nın komisyonunda Sava Efendi ve Aleksandır Karatodori Efendi gibi

⁴¹ BOA., A.MKT.MHM., Nr. 380/60-5, 6, 8; BOA., A.MKT.MHM., Nr. 382/11; Salahi, Rus ve Fransız konsolosların Ruamları tecavüze uğramış zavallılar olarak göstermeye çalıştığını belirtiyor. İsyancıların da giden Ruamların dönüşünü engellemeye çalıştıklarını söylüyor, bk. Sonyel, *Minorities and The Destruction*, s. 9; Kenneth Bourne, "İngiltere ve Girit İsyanı, 1866- 1869", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Çev. Y.Tekin Kurat, C.I, S. 1, 1963, s. 269.

⁴² Sancaklara gönderilen paranın yeterli olmadığı, maaş ödemelerinde aksamalar olduğu, istenilen nakitin sağlanmamasından ötürü en azından birtakım ihtiyaç maddelerinin temin edilerek gönderilmesi gibi hususlar, mali durum hakkında ipuçları vermektedir, bk. BOA., A.MKT.MHM., Nr. 380/60-5; BOA., A.MKT.MHM., Nr. 382/11; BOA., A.MKT.MHM., Nr. 389/69.

⁴³ Bâb-ı Zabtiye tabîbi saâdetlü Sava Efendi'nin umûr-ı me'mûresinde meşhûd olan husûsât ve Girid'de dahî ibrâz eylediği hüsn-i hareket ve sadâkatine mükâfâten? hâiz olduğu rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütemâyizinin ûlâ sınıfı sânisine terfî ile BOA., A.MKT.MHM., Nr. 385/17; BAO., İ.DH., Nr. 39303.

⁴⁴ "Hidmeti kemâkan uhdesinde kalmak üzere Meclis-i Tahkîk a'zâlığına ta'yîni bilâ istîzân mukaddimesine mer'ide...", bk. BOA., A.MKT.MHM., Nr. 385/17; BOA., A.MKT.MHM. Nr. 389/69; Meclis-i Tahkik, Zaptiye Müşirlîğine bağlı olarak 1859 yılında yapılan düzenlemelerle kurulmuş dört dairenden biridir. Ceza verme yetkisi yoktur, Divan-ı Zaptiye'nin gördüğü ve muhakemesini yaptığı derecelerin üstündeki cünha ve cinayetlerin muhakemesini yapardı. 1860'ların sonundaki düzenlemelerle bu meclis kaldırıldı, bk. Ali Sönmez, *Zaptiye Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005, s. 59-60, 69-70.

⁴⁵ Bourne, agm., s. 266; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, C. III, hzl. B. Sıtkı Baykal, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 24; Hasan Ali Cengiz, "Girit İsyancıları (1866-1908)", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 1999, s. 45.

⁴⁶ Nafia Nazırı Kabulî Paşa, Deniz Ticaret Mahkemesi Reisi Aleksandır Karatodori Efendi, Kostaki Adosidis Efendi, Türkçe Kâtibi Mahmud Celaleddin Bey, Fransızca Kâtibi Charles Mismar ve ulemeden Amasyalı Mecid Efendi gibi kişiler bulunmaktaydı, bk. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 223.

Rum bürokratlara yer vermesiyle bu olayda politik ve diplomatik tecrübesini kullandığı ve *Osmanlılık* anlayışına dair mesaj vermeye çalıştığı söylenebilir. Zaten Âli Paşa adadan dönüşüyle birlikte gayrimüslimler arasından Kirkor Ağaton Efendi'yi nazır atayarak bir ilki gerçekleştirmiştir.⁴⁷

Geniş kadrolu komisyonda yer alan Mismar'ın da bildirdiğine göre, tifo vakalarının çok olduğu ve zayıfların daha ziyade bundan kaynaklandığını ifade etmektedir. Bir görevle Girit'e ikinci defa giden Sava Efendi adadaki sağlık problemleriyle ilgilenmiş ve muhtelif araştırmalar yaparak tespitlerde bulunmuştur. Sava Efendi, ölümlerde, sağlık kaidelerine uyulmaması ve ilaç hırsızlığının temel etmenler olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁸ Sadrazam Âli Paşa başkanlığındaki komisyon yeni düzenlemeler eşliğinde takriben beş ay çalışarak adada sükûneti ve düzeni tekrar sağlamaya çalışmıştır. Yönetim bağlamında ada beş idari merkeze ayrılmış, bir kısmına Müslüman bir kısmına da Hristiyan mutasarrıflar atanacağı karara bağlanmıştır. Hekimliğin yanı sıra diğer konularda gösterdiği tutum ve davranışlar neticesinde kendisinden memnun olunan Sava Efendi için mesleki bakımdan yeni bir dönemin kapısı aralanmıştır. Zira idari düzenlemeyle birlikte Sava Efendi de bu merkezlerden biri olan İsfakiye mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁴⁹ Artık fiili olarak hekimlikten kopmuştur.

4. Hekimlikten Bürokrasiye Geçiş:

4.1 Mutasarrıflık Görevleri ve Osmanlılık Düşüncesine Olan İnancı

İmparatorluğun revize edilerek siyasi varlığını sürdürmesi için büyük çaba sarf eden Âli Paşa ile birlikte geldikleri Girit adasında Sava Efendi'ye komisyon görevinin devamında mutasarrıflık görevinin tevdi edilmesi Sava Efendi'nin ülke bütünlüğünün korunması yolunda iyimser ve inançlı olduğuna işaret eder. Sava Efendi, Âli Paşa'nın kararı çerçevesinde Rumeli beylerbeyliği payesiyle paşalık unvanını almış ve 17.500 kuruş maaşla bu vazifeye atanmıştır.⁵⁰ İsfakiye daha önce müdürlük unvanıyla idare edilen bir

⁴⁷ Akpınar, "Bir Tanzimat Bürokratinin", s. 344.

⁴⁸ Charles Mismar, *İslam Dünyasından Hatıralar*, çev. Mehmet Rauf, Bedir Yayınları, İstanbul, 1975, s. 30.

⁴⁹ "...tertiüb olunan devâ'ir-i hıfziyye dâhilinde te'sis okılınacak nizâmât- cedîde ahkâmına tatbiken cezîrenin Hanya, Resmo, Kandiye, Laşid ve İsfakiye sancakları nâmıyla beş kit'aya taksimi olunarak...", bk. BOA., A.MKT.MHM. Nr. 394/91; "... İsfakiye Sancağı mutasarrıflığına ta'yîn buyrulmuş olan saâdetlü Sava Paşa'nın" BOA., A.MKT.MHM., Nr. 396/12; BOA., A.MKT.MHM., Nr. 398/59; Mahmud Celaleddin Paşa, *Girid İhtilali*, 1282-1285, Nr. 4150, s. 45-a ve 45-b; *The Levant Herald*, 26 November 1867.

⁵⁰ BOA., A.MKT. MHM., Nr. 394/91; BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 289.

mahaldi. Merkezi Apokron olarak belirlenmiş bu mutasarrıflıkta Sava Paşa beş yıldan fazla bir süre görev yapmıştır. Görev mahalline intikal ettikten sonra Sava Paşa'ya gösterilen ilk tepkiler olumlu olmuştur. İsyarla birlikte adanın diğer bölgelerinde olduğu gibi İsfakiye'de de çözüm bekleyen sorunların fazlalaştığının farkında olan Sava Paşa kısa sürede gerekli adımları atmaya çalışmıştır. Hukuki problemlerin çözülmesi ve mülki işlerin yürütülmesi maksadıyla üyeleri ahali tarafından seçilecek geçici bir liva meclisi teşkil edilmiştir.⁵¹ Öte yandan huzur ve sükûnetin sağlanmasına yönelik askeri müdahaleler, adanın nizamına yönelik olarak alınan kararlar ile hukukun işletilmeye çalışılması nispeten de olsa olumlu sonuçlar vermiş ve yönetime karşı tertiplenen olaylar hızla azalmıştır.⁵²

1868 Nizamnamesi çerçevesinde, adanın daha bayındır hale getirilebilmesi için hizmet işleriyle birlikte zirai ve ticari faaliyetler Genel Meclis eliyle yürütülmüştür.⁵³ Sava Paşa, 1868 yılı sonlarında hizmetlerinden ötürü Babîali tarafından ikinci rütbeden *mecidi nişanı* ile taltif edilmiştir.⁵⁴ Öte yandan Mordtmann, paşanın birtakım suistimallerinden söz etmektedir.⁵⁵ Ayrıca Sava Paşa'nın hiddetli bir kişi olduğu zaman zaman ahaliye baskı uyguladığı ve keyfi uygulamaları olduğuna dair rivayetler vardır.⁵⁶ Bir müddet sonra paşa gözünden rahatsızlanmış ve bu rahatsızlığın tedavisi nedeniyle izin alarak İstanbul'a dönmüştür. Paşanın rahatsızlığı oldukça uzun sürmüş ve adaya dönüşü gecikmiştir. Avrupa'da da tedavi gören paşanın 1872 yılı sonlarında tekrar izin istediği görülmektedir.⁵⁷ Tedavi sürecinin iyice uzamasıyla birlikte 1873 yazında paşa istifa etmiş ve buna bağlı olarak da yerine Kostaki Adosidis Paşa tayin edilmiştir.⁵⁸ İlmi tarafı bir yana yenilikçi kimliği ile de tanınan Sava Paşa, aynı yıl Galatasaray Sultanisinin müdürlüğüne tayin edilmiştir.

⁵¹ Türkgeldi, *age.*, C. III, s. 165.

⁵² Ayrıntılı bilgi için bk. Türkgeldi, *age.*, C. III, s. 142-176.

⁵³ Salahi, *agm.*, s. 13-15.

⁵⁴ BOA., AMKT.MHM., Nr. 429/87.

⁵⁵ Mordtmann, Sava Paşa'nın kendi çıkarını fazlasıyla gözettiği ve para sızdırmanın sıradan bir vaziyet olduğunu ifade eder. Hatta bu durumun İsfakiye'de neredeyse yeni bir isyana neden olacağını söylemiştir, bk. Mordtmann, *age.*, s. 127

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Salahi, *age.*, s. 40.

⁵⁷ BOA., A.MKT.MHM., Nr. 444/75.

⁵⁸ BOA., İ.DH., Nr. 42289; BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 394; "... İsfakiye Mutasarrıfı saâdetlü Sava Paşa hazretlerinin isti'fâsı ve vuku'una mebnî afvıyla anın yerine Laşid Mutasarrıfı saâdetlü Kostaki Paşa hazretlerinin..." bk. BOA., A.MKT.MHM., Nr. 456/69; BOA., A.MKT.MHM., Nr. 456/72.; Her ne kadar birkaç belgede paşanın Sultaniye ismiyle geçen bir sancakta mutasarrıf olarak görev yaptığı söylense de salnamelerde bunu doğrulayacak bir bilgi bulunmamaktadır. Sancağın ikinci bir ismi olabilir mi, buna dair de bir veri göze

4.2. Mekteb-i Sultani Müdürlüğü ve İlme Olan İlgisi

Kostaki Fotyadi Bey'in Sisam Beyliğine atanmasıyla Sava Paşa Mekteb-i Sultaninin dördüncü müdürü olarak tayin edilmiştir.⁵⁹ Mektep, o günlerde *Osmanlıcılık* anlayışına katkı sağlayabilecek müesseslerden birisi olarak görülmekteydi.⁶⁰ Paşanın idaresinde yapılan düzenlemelerle beraber müfredata yeni dersler eklendi. Yabancı dil eğitimi için yeni olanaklar sağlandı. Bu gelişmeler ilk yılın sonunda mektebe kayıtlı yatılı öğrenci sayısını artırdı.⁶¹ Diğer yandan aynı dönemde Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın Darülfünunu yeniden açma düşüncesi vardı. Nitekim Sava Paşa vasıtasıyla bu yönde bazı önemli adımlar atıldı. Avrupa'dan yararlanılarak 1874'te mektep bünyesinde bir Hukuk ve bir de mühendislik eğitimi için Turuk-u Maabir şubeleri teşkil edildi. Bir yıl sonra da Edebiyat şubesi kuruldu.⁶² Mekteplerin tanıtımı için broşür hazırlandı.⁶³ Bu mekteplerin idaresi de Sava Paşa'ya bırakıldı.

Sava Paşa bu mekteplerle bilhassa teknik alanlara yönelik yetişmiş ve kalifiye personel ihtiyacını karşılamada yabancılara olan bağımlılığın azaltılmasını ve eğitim için yabancı ülke okullarına alternatif oluşturularak maliyetlerin azaltılmasını amaçlıyordu.⁶⁴ Ayrıca paşa, Avrupa'ya giden

çarpmamaktadır. Öte yandan bu belgelerden birinde mutasarrıf olduğundan beri ifadesi yer alıyor, bu da muhtemelen aynı yeri işaret ediyor yani İsfakiye. Ayrıca daha sonraki yıllara ait belgelerden İsfakiye'deki görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır, bk. *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye*, 1287, s. 217; *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye*, 1288, s. 243; M. Macit Kenanoğlu, "Sava Paşa", *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXVI, s. 183; Cemal Taşbaşı, *Sava Paşa'nın Girit Valiliği (1885-1887)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 6.

⁵⁹ Mösyö De Slave mektebin ilk müdürüdür, ardından Vahan Efendi görev yapmıştır, bk. Emel Engin, *Mekteb-i Sultani'den Galatasaray Lisesi'ne*, Giza Yayıncılık, 2. Baskı, 2012, İstanbul. s. 25; BOA., İ.DH., Nr. 47801.

⁶⁰ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 468.

⁶¹ Yatılı öğrenci sayısı 100'ü geçmiştir, bk. Mahmud Cevad İbnü's. Şeyh Nafi, *Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Der. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 139-140.

⁶² Aslında bu eğitim kurumunda tıp ve ilahiyatla birlikte beş fakülte olması düşünülmüştür. Ancak tıp eğitimi ayrıca verilmesi ve din eğitiminin de esasta medreseler tarafından yürütülmesi nedeniyle bu eğitim kurumu, üç fakülte ile sınırlı tutulmuştur, bk. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK, Ankara, 1999, s. 71-72; Bu mektepte mantık, felsefe, arkeoloji, genel tarih gibi dersler verilerek, diğer mekteplerdeki öğrencilerin de devamı sağlanıp genel kültürlerini geliştirmesi amaçlanmıştır, bk. Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultani*, Galatasaraylılar Derneği, İstanbul, 2003, s. 94-96.

⁶³ Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, Çev. Baha Arıkan, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara, 1955, s. 31.

⁶⁴ Mahmud Cevad İbnü's. Şeyh Nafi, *age.*, s. 154-155.

gençlerin fıkıh ilmini ve Türkçeyi iyi bilemedikleri için mahkemelerde istihdam edilmelerinin güçleştiğini, öte yandan devlete ve millete zararı dokunabilecek fikirler edindiklerini düşünmektedir.⁶⁵ 1875'te ilk yılın başarılı öğrencilerine Şehzade Yusuf İzzeddin'in de katıldığı törenle ödüller verilmiş ve Sava Paşa bir konuşma yapmıştır. Konuşmasına bakıldığında Sava Paşa'nın büyük beklentiler içinde olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶ Paşa, bu mekteplerin Avrupa'dakilerle yarışabilecek düzeye getirilmeye çalışıldığını ifade etmiştir.⁶⁷ Derslerin Türkçe olarak verilmesi düşünülmüş, ancak koşullar gereği bir kısmı bu şekilde yapılabilmıştır.⁶⁸ Eğitim faaliyetleri devam ederken bir yandan da eğitimin nasıl ve ne şekil olması gerektiğine dair çeşitli yazılarla hukuk öğrenimi basının da gündemine girmiş ve müstakil hukuk mektebi beklentisi artmaya başlamıştır.⁶⁹ Barındırdığı şubelerle birlikte mektep, bulunduğu yer yeterli gelmediği için Sava Paşa'nın talebiyle Gülhane Kışlası'ndan Beyoğlu'na taşınmıştır.⁷⁰ Bu husustaki gayretleri nedeniyle Sava Paşa, birinci rütbeden *mecidi nişanı* ile taltif edilmiştir.⁷¹ Bunun yanı sıra Sava Paşa okulla ilgili değerlendirmelerini, tespitlerini ve projesini *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye* adlı bir eserde dile getirmiştir.⁷² Ancak 1877'de Osmanlı-Rus savaşı ve mali nedenlerden ötürü Hukuk ve Turuk-u Maabir şubelerinde eğitime ara verilmiştir.⁷³ Ayrıca dikkat çekici bir nokta, Sava Paşa talebe olarak bazı hocaların fıkıhla ilgili derslerine devam ederek konuya dair bilgisini iletmiştir.⁷⁴

⁶⁵ İhsanoğlu Sava Paşa muhtemelen o dönem hazırladığı *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye* başlıklı çalışmasından aktarmıştır, bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultânî", *Belleten*, S. 218 1993, s. 213.

⁶⁶ Mahmud Cevad İbnü's. Şeyh Nafi, *age.*, s. 154-155; *Vakit Gazetesi*, 5 Ağustos 1875.

⁶⁷ Mahmud Cevad İbnü's. Şeyh Nafi, *age.*, s. 154-155.

⁶⁸ Mahmud Cevad İbnü's. Şeyh Nafi, *age.* s. 152-155; Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 13.

⁶⁹ *Vakit Gazetesi*, 11 Aralık 1875, *Vakit Gazetesi*, 13 Aralık 1875, *Vakit Gazetesi* 17 Aralık 1875.

⁷⁰ Müdür Sava Paşa, mektep bünyesinde öğrenci sayısının 100'e ulaştığını ifade ediyor, bk. BOA., İ.DUİT, Nr. 115/55-2.

⁷¹ BOA., İ.ŞD., Nr. 1435.

⁷² Ekmeleddin İhsanoğlu, *agm.*, s. 213.

⁷³ Mahmud Cevad İbnü's. Şeyh Nafi, *age.*, s. 200; Fethi Gedikli, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu?", *İ.Ü Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXIX, S. 1-2, 2011, s. 98.

⁷⁴ Fıkıh bilgisini iletirmek için Sava Paşa'nın, mektepte Mecelle Hocası Rauf Efendi'nin ve Ahmed Hamdi Efendi'nin derslerine devam edip, özel olarak Kütahyalı Nuri Efendi'den dersler aldığı görülmektedir. Ayrıca Sava Paşa, Mecelle'nin daha iyi değerlendirilebilmesi için İbn-i Halebi'nin *Mülteka'l Ebhur* ve Molla Hüsrev'in *Dürrü'l-Hükkâm fi Şerhi*

Müdürlük görevini ifa ederken paşa, yenilikçi kimliği ve hukukla olan bağlantısı münasebetiyle Midhat Paşa başkanlığında teşkil edilen anayasa hazırlama komisyonuna üye seçilmiştir. Müslüman ve gayrimüslimlerden mürekkep yirmiden fazla üyenin bulunduğu komisyon, ilk toplantısını 1876 yılı ekiminde gerçekleştirmiştir.⁷⁵ Sık sık toplantılar yapılmış ve alt komisyonlar da kurulmuştur. Sava Paşa, Kanun-i Esasi'nin yazılması dışında, Meclis-i Umumi'nin iç nizamnamesi ile Seçim Nizamnamesi'nin hazırlanmasında görevli komisyonda idi. Ayrıca Vilayet Nizamnamesi'ni hazırlayan komisyonda da görevli idi.⁷⁶ Yürütülen çalışmalar basılarak tüm üyelere dağıtılırdı.⁷⁷ 1876 yılı sonlarına doğru çalışmalar meyvesini vermiş ve anayasanın ilanı gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan Balkanlardaki karışıklıklar sebebiyle 1875-1876'lı yıllar, reform adı altında büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan bünyesindeki Müslüman olmayan unsurlara yönelik tekrar ıslahat talep ettiği bir dönemdir. Nitekim bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu'ndan taleplerinin görüşüleceği bir konferans İstanbul'da tertiplenmiş ve anayasa ilanı sırasında başlamış olan toplantıların sonucunda büyük devletler tekliflerini 15 Ocak 1877'de Babiâli'ye sunmuşlardır⁷⁸. Büyük devletlerin reformlarla ilgili tekliflerinin değerlendirilmesi için 18 Ocak 1877'de Mithat Paşa başkanlığında gerçekleşen umumi toplantıya iki yüzden fazla üye iştirak etmiştir. İlk sözü alan Mithat Paşa, iletilen kararların haksız ve kabul edilemez olduğunu, toplumun istiklaline zarar verdiğini ve kabulü halinde ülke onurunun zedeleneceğini dile getirmiştir.⁷⁹ Toplantıda hazır bulunan

Gureri'l-Ahkâm isimli eserlerinin incelenmesini sağlamıştır, bk. Sava Paşa, *age.*, s. 19-20, 117, 129; Yörük, *agt.*, s. 12-13; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, C. III- IV, s. 1090.

⁷⁵ Müşir Namık Paşa, Maarif Nazırı Cevdet Paşa, Adliye Müsteşarı Vahan Efendi ve Aleksandır Karatodori Efendi gibi birçok devletin farklı birimlerinden üst düzey kişiler bulunmaktaydı. Başlangıçta yirmi olan üye sayısı, ilavelerle yirmi sekize çıkmıştır. On altısı bürokrat, onu ulemadan ve ikisi askeriyedendir. Öte yandan altısı gayrimüslim ve yirmi ikisi müslümandır, bk. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, C.II/ 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 106; Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1963, s. 47-50.

⁷⁶ Ahmet Oğuz, *Birinci Meşrutiyet Kanu-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010, s. 76; M. C. Kuntay, *age.*, C. II/2,, s. 57.

⁷⁷ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 386; Devereux, *age.*, s. 48-49.

⁷⁸ Mithat Aydın, "Osmanlı İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı'nın Yeri", *OTAM*, S. 17 2005, s. 111.

⁷⁹ Mithat Aydın, *agm.*, s. 112; "İstiklali olmayan bir hükümet payidar olamaz. Binaenaleyh Avrupa tarafından dermiyan olunan ve istiklalimizi mahv edecek olan teklifleri ret edelim

gayrimüslim üyelerden Sava Paşa da “*Müslüman olmayan Osmanlılar da aynı vatanın evladıdır*” diyerek ortaya konan görüşü desteklediklerini, aksinin mümkün olamayacağını ifade etmiş⁸⁰ ve bir kez daha, *Osmanlılık* anlayışını benimsediğini ortaya koyan bir tavır takınmıştır.

4.3. Cezayir-i Bahr-i Sefid Valiliği ve Paşanın Merkezden Uzaklaştırılması

Anayasanın ilanından sonra padişah ile Mithat Paşa arasında yaşananlar ve padişahın sürece karşı tutumu hükümete ve bürokrasiye doğrudan yansımıştır.⁸¹ Sava Paşa 1877 yılının ilk günlerinde Cezayir-i Bahr-i Sefid Valiliği görevine atanmıştır.⁸² Sava Paşa, her ne kadar daha üst bir göreve atansa da bu atama, cumhuriyetçi ve daha özgürlükçü kanadın dağıtılması yolunda bir karar olarak okunabilir. Daha önce Girit sancaklarında iki kez mutasarrıflık yapan Sava Paşa böylece daha üst bir makama tayin edildi. Rütbesi vezarete yükseltilen Sava Paşa'nın, önemli bir idari merkez olduğu belirtilen vilayet bölgesine birkaç gün içinde intikal etmesi gerektiği önemle bildirilmiştir.⁸³ Paşanın atandığı dönemde meşrutiyet sürecine bağlı olarak diğer idari birimlerde olduğu gibi yeniden yapılanmaya gidilerek vilayet merkezinde değişiklik yapılmış ve Rodos, idari merkez haline getirilmiştir.⁸⁴ Bu vilayete Midilli, Sakız, İstanköy ve Kıbrıs sancakları bulunmaktaydı.⁸⁵ İşe koyulduktan sonra sorunlarla yakından ilgilenecek aktif bir valilik görevi icra etmeye çalışmıştır. Sava Paşa, vilayet ahalisinin ticari münasebetler nedeniyle yabancı ülke vatandaşları ile aralarında cereyan eden hukuki problemler zuhur ettiğini ve davalarda haklarının iyi müdafaa edilememesi nedeniyle yabancı devletlerin

ve hukukumuzu muhafaza için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayalım. Bu namusunu düşünen her sahib-i gayret ve hamiyetin borcudur...” bk. Süleyman Kocabaş, *Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet*, Vatan Yayınları, İstanbul, 2001, s. 275.

⁸⁰ Ermeni İkyadis Efendi de onu tasdik etmiştir, bk. Oğuz, *age.*, s. 98; Kocabaş, *age.*, s. 275.

⁸¹ Mithat Paşa ülke dışına çıkmak zorunda kalmış, Rüştü Paşa Manisa'ya, Hayrullah Efendi Hicaz'a, Abdi ve Redif Paşalar Rodos'a, Ziya Paşa Suriye'ye sürülmüştür, bk. Oğuz, *age.*, s. 101; Bekir Sıtkı Baykal, *Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kırıl Matbaası, İstanbul, 1964, s. 69.

⁸² *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, Hzl. Fevziye Abdullah Tansel, TTK Basımevi, Ankara, 2013, C. II, s. 7; Ali Fuad Örenç, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2006, s. 118.

⁸³ BOA., İ.DH. Nr. 60526.

⁸⁴ “Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilâyetinin ehemmiyeti müsellemesine ve şu aralık merkez idâresinin Rodos'a tahviliyle teşkilât-ı cedîde icrâsı mukarrer olmasına binâen vilâyet-i mezkûre vâlisi devletlü Sava Paşa hazretlerinin iki üç güne kadar...” bk. BOA., İ.DH. Nr. 60526; BOA., İ.DH. Nr. 60661; Daha önce Kal'a-i Sultaniye vilayet merkezi idi bk. Örenç, *age.*, s. 113.

⁸⁵ *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye*, s. 350-351.

tabiiyetine geçme eğiliminin yüksek olduğunu görmüştür. Bunun için de mahkemelerdeki işleyişin daha sağlıklı ve seri olabilmesi için Babîâli'den vilayet merkezine memur tayin etmelerini istemiştir. Hatta bu münasebetle memuriyetler için özellikleri bakımından uygun görüp önerdiği kişiler olmuştur⁸⁶. Ayrıca Sava Paşa, vilayetteki memur sayısının önceki dönemlerde azaltıldığı ve bu yüzden vilayette işlerin pek düzenli yürütülemediğini Babîâli'ye bildirmiştir. Merkezle olan yazışmalarda Rumcanın verimli bir şekilde kullanılabilmesi için bir Tahrirat-ı Rumiye müdürü tayin edilmesini istediği görülmektedir⁸⁷.

Vazifesinin sekizinci ayında paşa vilayet bünyesindeki Kıbrıs, Sakız, Midilli ve İstanköy sancaklarının vaziyetini görmek amacıyla bir teftiş gezisi gerçekleştirmiştir⁸⁸. Kıbrıs Mutasarrıfı Ahmed Paşa ile ilgili şikâyetler olmuş ve bunları tetkik ettirerek görevden alınması için Babîâli'ye bildirmiştir. Açılan soruşturma neticesinde Ahmed Paşa yargılanmış ve beraat etmiştir⁸⁹. Sava Paşa'nın valiliği sırasında Şemseddin Sami, mühürdar olarak beş ay kadar yanında çalışmıştır⁹⁰. Öte yandan Namık Kemal'in de bu dönemde Midilli'ye sürgün olarak geldiği görülmektedir. Nitekim Namık Kemal hususi mektuplarında, Midilli'ye geldikten sonra Sava Paşa ile sıkça görüştüklerinden bahsetmektedir⁹¹. Hatta Namık Kemal bir arkadaşının tayini için Sava Paşa'dan aracılık etmesini istemiştir⁹².

4.4. Hariciye Müsteşarlığına Tayini ve Nazırlığa Hazırlık

Bir yılı aşkın bir süre valilik yapan Sava Paşa'ya Dadyan Efendi'nin ayrılmasıyla Hariciye müsteşarlığı tevcih edilmiştir⁹³. Bu dönemde birkaç

⁸⁶ Sava Paşa, çeşitli şebenderliklerde ve Tuna'da tüccar vekilliği gibi görevlerde bulunmuş, Rumca, İtalyanca ve Türkçeye aşina olan Dakis Efendi'nin Umur-ı Ecnebiye müdürü olarak atanmasını önermiştir, Bk. BOA., HR.TO., Nr. 518/ 56.

⁸⁷ Sava Paşa'nın, eski valilerden Ahmed Paşa'yı bazı uygulamalarından dolayı eleştirdiği görülmektedir. Öte yandan hukuk bilgisinin yanı sıra Rumca, Almanca, Fransızca ve İtalyancaya aşina, Türkçe konuşabilen bir zatı Sava Paşa'nın Tahrîrât-ı Rûmiye Müdürlüğü için Babîâli'ye önerdiği görülmektedir, bkz. BOA, HR. TO, Nr. 518/56.

⁸⁸ "Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Vâlisi devletlü Sava Paşa hazretlerinin ba'zı küçük adaları geşt ü güzâr Sakız'dan geçerek Midillü'ye azîmet itmek üzere..." BOA, İ.DH., Nr. 61855.

⁸⁹ BOA., ŞD., Nr. 2449/35-3,4.

⁹⁰ Abdullah Uçman, "Şemseddin Sami", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, YKY, İstanbul, 2008, s.581.

⁹¹ *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*., C. II, s. 101, 105.

⁹² *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*., C. II, s. 237.

⁹³ BOA., İ.HR., Nr. 16877; Haziran 1878'de Nafia nazırı tayin edildiği bilgisi doğru değildir. Bu görev Safvet Paşa kabinesinde Berlin Kongresi için görevlendirilecek olan Aleksandır Karatodori Paşa'ya verilmişti. "Nâfia Nâzırı devletlü Aleksandır Paşa hazretlerinin murahaslıkla Berlin Kongresine azîmeti esnâsında uhdesine tevcih ve ihsân buyrulan

hükümet değişikliğinin ardından kabineyi kurmakla görevlendirilen Safvet Paşa, Hariciye Nazırlığını da kendi elinde tutmuştur⁹⁴. Safvet Paşa'nın bu dönemi dış politik gelişmeler bakımından oldukça hareketli ve yoğundur. Bu yoğunluk içindeki mühim konulardan biri de Kıbrıs'tır. Ayastefanos Antlaşması'nın yerine tertip edilecek Berlin Kongresi'nde hem Osmanlı çıkarlarını korumak hem de Rusya'ya karşı tedbir almak gayesiyle gizli gerçekleştirilen görüşmelerle İngilizler Kıbrıs'ın geçici olarak kendilerine verilmesini istemişlerdir.

İngiliz Sefir Layard ile yürütülen görüşmeler imparatorlukta adeta hükümet krizlerine de yol açmış, ardi ardına hükümete gelenler bu konudaki anlaşmazlıklar nedeniyle istifa etmişlerdir⁹⁵. Nihayetinde Safvet Paşa'nın hükümetin başına geldiği dönemde Hariciye Müsteşarı Sava Paşa Layard ile görüştürülmüş ve II. Abdülhamid'in istediği teminatın kabul edilmesiyle Kıbrıs için düzenlenen mukaveleneye razı olunmuştur⁹⁶. Öte yandan Berlin Antlaşması'nın on sekizinci maddesi gereği Şarki Rumeli Vilayeti ile ilgili düzenlemelerin yapılması için bir komisyon kurulmasına karar verildiğinde hariciye müsteşarı olarak Sava Paşa'nın görevlendirilmesi düşünülmüş, ancak sonrasında vazgeçilmiştir. Onun yerine Şura-yı Devlet reisliği de yapmış olan Mehmed Asım Paşa tayin edilmiştir⁹⁷. 1878 yılı Ekim ayı sonlarında ise Hayreddin Paşa başkanlığında teşkil edilen bir maliye komisyonuna dâhil edilmiştir. Bir ayı aşkın müddet devam eden bu komisyon çalışmalarında mali ıslahatlar üzerinde durulmuştur⁹⁸. Bu dönem zarfında Sava Paşa'nın Kostaki Paşa'nın yerine Girit'e tayini düşünülmüş,

vezâret için... itdirilmiş olan menşûr-ı âli leffen irsal sûy- ı atıfları kıldını efendim.", bk. BOA., Y. A. RES., Nr. 1/46; BOA., İ. HR., Nr. 16879; La Turquie, 07 Juin 1878.

⁹⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. II/6-10, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 835-836.

⁹⁵ Önce Sadık Paşa azledildi akabinde Rüşdü Paşa da sadarete bir hafta kalabildi., bk. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. I/ 1-5, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 780; Türkgeldi, *age.*, C. II, s. 94.

⁹⁶ Padişaha, "Hukuk-i hükümdarilerine hâlel gelmemek şartıyla" teminatı verilmiştir, bk. Türkgeldi, *age.*, C. II, s. 96.

⁹⁷ 1827 veya 1828 yılında doğmuştur. Tanzimat döneminin devlet adamlarından Paris sefirliği de yapmış Mehmed Nuri Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta Paris'te dil eğitimi görmüştür. Tercüme Odası'nda göreve başlamıştır. Edirne, Bosna, Kastamonu, Trabzon ve Tuna valiliklerinde bulunmuştur. Adliye ve birkaç kez Hariciye nazırlığı dışında Şura-yı Devlet başkanlığı gibi görevleri olmuş ve 1886 yılında vefat etmiştir, bk. BOA., DHSÂİDd, Nr. 4/114; BOA., İ.DH., Nr. 63008; Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, TTK Basımevi, Ankara, 1992, s. 32.

⁹⁸ İnal, *age.*, C. II/6-10, s. 900; Ömer Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 24.

ancak yöredeki Hristiyanlar arasında iyi bir intibası olmayan paşayı istememeleri üzerine bundan vazgeçilmiştir⁹⁹. Ancak burada şu belirtilmeli ki, Giritli Hristiyanlar Babıâli'nin tayin ettiği neredeyse tüm valilere bir müddet sonra aynı olumsuz tavrı takınmaktadır.

4.5. Hayreddin Paşa Kabinesi ve Nafia Nazırlığı

1878 yılı son ayı içerisinde hükümet kurma görevi Hayreddin Paşa'ya verilmiştir¹⁰⁰. Bu kabinenin bir bölümü dönemin dikkat çeken çeşitli aydınlarından oluşmaktaydı¹⁰¹. Sava Paşa da onlardan biriydi. Kabineye bir başka açıdan bakıldığında, Karatodori Paşa ile Sava Paşa gibi Hristiyan bürokratlara kabinede yer verilmesiyle devletin, bünyesindeki toplumlar arasında eşitliği tesis etmeye çalıştığı ve buna dair Avrupa'ya mesaj vermek istediği anlaşılmaktadır¹⁰². II. Abdülhamid, aynı mesajı Berlin Kongresi'nde de vermeye çalışmış, ancak orada tepkiyle karşılanmıştır¹⁰³. Ayrıca kabine teşkil edildiğinde Karatodori Paşa'nın Girit'te olması münasebetiyle, dönüşüne kadar hariciye makamına Sava Paşa'nın vekâlet etmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴ Bu görev sırasında Rumeli'den Türk göçleriyle ilgili gelişmeleri takip ederek İngiliz Sefiri Layard ile görüşmeleri olmuştur¹⁰⁵. Kabine üyesi olarak bütçe görüşmelerinde bulunmuştur¹⁰⁶. Umur-ı Islah-ı Maliye Komisyonu adıyla bir komisyon oluşturulmuş ve varidat ile mesarif

⁹⁹ Yanko Fotyadi Bey'in de adı geçmiş, ancak Atina sefiri olması münasebetiyle görevini rahat yapamayacağı düşüncesiyle Karatodori Paşa'nın bildirdiği mazeret kabul edilmeyerek görev kendisine tevdi edilmiştir. Ancak çok geçmeden Karatodori Paşa Hariciye nazırlığına atanca Yanko Fotyadi Girit'e atanmıştır, bk. BOA., Y.A.RES., Nr. 1/59, ; BOA., İ.MTZ., GR. Nr. 497; BOA., İ. DH., Nr. 63265, BOA., İ. MTZ. GR., Nr. 501.

¹⁰⁰ BOA, Y.EE., Nr. 43/14.

¹⁰¹ Ticaret ve Ziraat Nezaretine tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa, Hariciye Nezaretine hukuk doktoru ve dokuz dil bilen Aleksandır Karatodori Paşa ve Maarif Nezaretine Münif Paşa gibi aydın bürokratlar nazır tayin edilmişlerdi, bk. Bekir, *Islahatçı Bir İslam Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat*, Mahya Yayınları, İstanbul, 2013, s. 31; BOA., İ.DUİT., Nr. 190/48, 09 R 1295; BOA., Y.EE., Nr. 75/24.

¹⁰² BOA., Y.PRK.HR., Nr. 5/3.

¹⁰³ Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, DTCF Yayınları, Ankara, 1968, s. 118; Robert Howard Lord, "The Congress of Berlin" Three Peaces Congresses of The Nineteenth Century, Ed. Archibald Cary Coolidge, Harvard University Press, Cambridge, 1919, s. 54; M. Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat: Tarihi Hakikatların Aynası*, Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınları, İstanbul, 1983, s. 622.

¹⁰⁴ İnal, *age.*, C. II/ 6-10, s. 900; Bölükbaşı, *age.*, s. 24.

¹⁰⁵ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 724.

¹⁰⁶ Komisyonunda Maliye Nazırı Zühdü Efendi, Maarif Nazırı Tahir Münif ve Şura-yı Devlet azalarından Edib Paşa da yer almıştır, bk. Bölükbaşı, *age.*, s. 29.

isimleriyle iki şubeye ayrılmıştır¹⁰⁷. Said Paşa'nın başkanlığında kurulan varidat şubesinde Sava Paşa da üye olarak yer almıştır. Komisyonun temel hedefi bütçenin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve kayıpların giderilmesidir. Komisyondan ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanması mümkün olan vergilere yönelik araştırma yapması ve gelirin artırılmaya çalışılması beklenmekteydi¹⁰⁸. Daha sonra ise vergi düzenlemeleri, tahsili ve vergilerini ödemeyenlere yapılacak muamelenin belirlenmesi için Sava Paşa'nın başkanlığında bir başka komisyon teşkil edilmiştir¹⁰⁹. 1879 yılı içinde demiryollarıyla alakalı olarak yine Sava Paşa başkanlığında bir komisyon teşkil edilmiş ve komisyonda Ohannes Sakızyan ile Mikayil Portakalyan da yer almıştır¹¹⁰.

Sadrazam Hayreddin Paşa'nın ıslahat adı altında yapmak istediklerine bir kısım bürokratlar muhalefet edip engel olmaya kalkışınca paşa bu duruma daha fazla direnç gösteremeyip 1879 yılı yazında görevini bırakmıştır¹¹¹. Sadarete getirilen Ahmed Arifi Paşa kabinesinde de Sava Paşa aynı göreve devam ederken ayrıca ikinci kez Hariciye Müsteşarlığı vazifesi kendisine tevdi edilmiştir¹¹². Diğer yandan Paris sefirliğinde bulunan Safvet Paşa yurda dönene kadar Hariciye nazırlığına Sava Paşa'nın vekâlet etmesi uygun görülmüştür¹¹³. Berlin Kongresi'nin on üçüncü protokolü gereğince Yunan hududunun belirlenmesine dair yürütülecek toplantıların ilk aşaması Preveze'de gerçekleşmiştir¹¹⁴. Bunlardan bir sonuç çıkmayınca İstanbul'da gerçekleştirilecek müzakereler için yeni bir heyet teşkil edilmiştir. Görüşmeler için Hariciye Nazırı Safvet Paşa ve Tophane Müşiri Ali Saib Paşa ile birlikte Münif Efendi'nin yerine Hariciye Müsteşarı Sava Paşa

¹⁰⁷ Zekeriya Kurşun, "Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatları ve Fikirleri) 1838-1914", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991, s. 33.

¹⁰⁸ Zekeriya Kurşun, "Küçük Mehmed Said Paşa", s. 33.

¹⁰⁹ Kani Paşa, Şura-yı Devlet'ten Mikail Portakalyan Efendi ve taşra vergi işlemlerini bilen üç kişiden mürekkep bir komisyondur, bk. *Tezyid-i Varidat*, s. 43.

¹¹⁰ BOA., MF.MKT., Nr. 60/143.

¹¹¹ BOA., İ.DUİT., Nr. 190/49, 09 Ş 1296; BOA., Y.EE., Nr. 80/50, 27 B 1296.

¹¹² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, II/ 6-10, s. 967, BOA., İ.DUİT., 144/36; "...Nâfia nâzırı Sava Paşa'nın uhdesine Hâriciye müsteşarlığının tevcihiyle Safvet Paşa'nın bu tarafa vusûlune değin nezâret-i mezkûre vekâletinin müşârun-ileyh Sava Paşa'ya ...", bk. BOA., Y.EE., 75/25.

¹¹³ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *age.*, C. II/6-10, s. 967, BOA., İ.DUİT., Nr. 144/36, 23 Ş 1296; BOA., Y.EE., Nr. 75/25.

¹¹⁴ Muhtar Paşa ile birlikte Vahan Efendi seçilmiş, ancak Vahan Efendi hastalanmıştır. Heyete bir de Abidin Bey dâhil edilmişti. Fakat bazı sebeplerden ötürü onun yerine Konstant Paşa görevlendirilmiştir. bk., Roderic H. Davison, "The Ottoman-Greek Frontier Question", *Ottoman Diplomacy and Reforms*, s. 245; BOA., Y.EE., Nr. 114/12.

memur edilmiştir¹¹⁵. Sava Paşa müsteşar oluşunun dışında muhtemelen Rumcası ve hukuk bilgisiyle de müzakereler için düşünülmüştür. İlk toplantı Safvet Paşa'nın ev sahipliğinde gerçekleşmiştir¹¹⁶. Müzakereler sürerken sürecin başından itibaren yer alan Sava Paşa daha önceki kabinelerin bu konudaki kararlarının yanlışlığını ve kendinin konferansta izlediği tutumun ne kadar isabetli olduğunu ifade eden bir layihayı padişaha takdim etmiştir. II. Abdülhamid'in konuyla ilgili tereddütlerinin giderilmesinde tesiri olmuştur¹¹⁷. Ancak 1880 yılı ocak ayına kadar devam eden görüşmelerden yine bir sonuç çıkmamıştır¹¹⁸.

4.6. Hariciye Nazırlığında İkinci Rum

Arifi Paşa hükümetinin riyaseti çok sürmedi ve 1879 yılı Ekiminde sonlandı. Onun yerine Said Paşa, hükümeti kurmakla görevlendirildiğinde Hariciye Nazırlığına Sava Paşa atandı¹¹⁹. Karatodori Paşa'dan sonra bu makama oturan ikinci Rum ve gayrimüslim oldu. İngiliz Sefir Layard kurulan kabineden pek hoşlanmamış ve bunu Said Paşa'yı tebrik ziyaretinde dile getirmiştir. Hoşlanmadığı seçimlerden biri de Sava Paşa'dır. Paşayı padişah ve Müslüman nazırlara yaranmaya çalışan bir kişi olarak itham etmiş ve bundan rahatsız olduğunu göstermiştir. Nazırlarla yaptığı görüşme hakkında İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'ye verdiği bilgide Layard, Sava Paşa'dan İngiltere'nin yapacağı tavsiye ve telkinlere uyacağına dair söz aldığını belirtmektedir¹²⁰. O dönem bir İngiliz tıp mecmuası da Sava Paşa'nın tayinini haber yaparak bir değerlendirmede bulunmuştur. İlk önce hekimlik yaptığı, H. Leyton Bulwer'ın seferiliği döneminde paşanın güçlü bir organizasyon yeteneği sergilediği ve başarılı bir valilik yaptığı ifade edilmiştir¹²¹.

93 Harbi nedeniyle mağdur olan Rumeli Müslümanlarının sorunlarıyla ilgilenen Sava Paşa'nın büyük devletlerin yetkilileriyle temasları olmuş, ancak beklenen sonuçlar alınamamış ve ciddi mağduriyetler söz konusu olmuştur. Binlerce Müslüman açlık ve soğukla boğuşmak mecburiyetinde kalmış, Berlin de verilen taahhütler göz ardı edilmiştir. Öte yandan Sava

¹¹⁵ BOA., İ.DUİT, 144/36; BOA., İ.DUİT, Nr. 144/37; BOA., İ.DUİT, Nr. 144/38.

¹¹⁶ 22 Ağustos 1879 tarihinde Safvet Paşa'nın Kanlıca'daki yalısında gerçekleşmiştir, bk. Türkgeldi, *age.*, C. II, s. 174.

¹¹⁷ Türkgeldi, *age.*, II, s. 176.

¹¹⁸ Yuluğ Tekin Kurat, *age.*, s. 132; BOA., Y.EE., Nr. 114/ 12.

¹¹⁹ BOA, İ.DUİT., Nr. 190/50.

¹²⁰ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 49-51.

¹²¹ *The British Medical* isimli mecmuadan aktarmıştır, bk. Taşbaş, *agt.*, s. 19.

Paşa'nın nazırlığı sırasında kapitülasyonların kaldırılması için girişimde bulunduğu ifade edilir.

1878 Berlin Antlaşması doğrultusunda sorun olan bir konu da Karadağ'a bırakılacak olan Gosine ve Plav nahiyeleridir. Asli unsurları Arnavut olan yöre halkının adı geçen mahalleri terk etmemesi ve karara şiddetli tepki göstermeleri neticesinde Berlin Antlaşması'nın yirmi sekizinci maddesi gereği, bir başka çözüm yolu oluşturulmuştur. Bunun için de İtalyanların öncülüğünde bu iki yere karşılık Hoti, Grode ve Klemetid'in Karadağ'a bırakılması kararlaştırıldı. İtalyan sefirinden ötürü Corti Mukavelesi olarak bilinen sözleşme Hariciye Nazırı Sava Paşa ve Karadağ'ın İstanbul Maslahatgüzarı Gavro Vukuviç tarafından 12 Nisan 1880'de imzalanmış ve birkaç gün sonra büyük ülkelerce tasdik edilmiştir¹²². Ancak kararın Karadağ hükümetine bildirilmeden uygulanması, adı geçen yerlerin Arnavutlar tarafından işgaline neden olunca, bu durum büyük ülkelerce tepkiyle karşılanmış ve Osmanlı İmparatorluğu yetkililerinden bir an evvel düzeltilmesi istenmiştir. Hariciye Nazırı Sava Paşa bir kasıt olmadığını, tanınan sürenin yetersizliği iddiasının doğru olmadığını ve iletişimsizlikten kaynaklanan bir durum olduğunu bildirmiştir¹²³.

Sava Paşa'nın nazırlığı döneminde bir de Martesyen isimli bir Amerikan vatandaşının yargılanması hususunda Amerika ile sorun yaşanmıştır. Amerikan vatandaşı olan Martesyen bir Osmanlı vatandaşını öldürdüğü iddiasıyla tutuklanmıştır. Amerikan konsolosluğu teslim aldığı şahsı kendisi yargılayıp, iki ay ceza vermiştir. Ancak taraflar arasındaki antlaşma gereği, yargılamanın Osmanlı makamlarınca gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Sava Paşa ABD Başkonsolosluğunun 1830 antlaşmasındaki maddeyi yanlış yorumladığını ve Osmanlı vatandaşlarının öldürülmesiyle ilgili davalarda konsolosluk mahkemelerinin yetkili olamayacağını ifade etmiştir. Sanığın iadesi istenmiş, Amerikan konsolosluğu ise şahsın konsolosluk hapishanesinde tutuklu olduğunu ifade ederek iadeye yanaşmamış ve Osmanlı yasalarını ihlal etmiştir. Bu tür durumlarda bundan

¹²² Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK Basımevi, Ankara, 2012, s. 264-265.

¹²³ Türkgeldi, *age.*, C. II, s. 141-142; II. Abdülhamid Arnavutların sergilediği tutuma oldukça kızmış ve bir an evvel ilgili mahallerin boşaltılmasını bildirmiştir. Terke direnenlerin devleti tehlikeye düşürdüğünü söyleyerek, bu kişilerin, "Allahın ve kendisinin gazabına uğrayacağı" ikazında bulunmuştur, bk. Türkgeldi, *age.*, C. II, s. 146- 147; Özcan, *age.*, s. 267- 268.

sonra nasıl bir tutum izleneceği Hariciye Nazırı Asım Paşa tarafından Amerikan yetkililerine bildirilerek konu kapatılmıştır¹²⁴.

Berlin Antlaşması bağlamında Osmanlı hükümetlerinden beklenen ıslahatlara dair pek bir gelişme olmadığı düşüncesiyle İngiliz lider Gladstone'un milletvekili G. J. Goschen'i elçi olarak İstanbul'a göndermesi de Sava Paşa'nın Hariciye Nazırlığı dönemine denk gelmemektedir. Padişahla görüşmek isteyen elçi bir süre bekletilmiş, akabinde yaptığı görüşmede diplomatik teamüllere aykırı tutumu ve şifahen yaptığı konuşma Osmanlı tarafında rahatsızlığa neden olmuştur¹²⁵. Bunun üzerine konuşmasını yazılı olarak vermesi istenmiştir. 4 Haziran 1880 tarihine nezarete verdiği metin Sava Paşa tarafından tercüme edilerek sultana iletilmiştir¹²⁶. Tercüme yapan Sava Paşa, konuşma sırasında mesuliyeti hususuna dair sarf edildiği belirtilen sözlere rastlanılmadığını ifade etmiştir¹²⁷. Büyük ülkelerin buradaki beklentisi, Ermenilere yönelik ıslahat çalışmalarının bir an evvel hayata geçirilmesidir. Bu doğrultuda 11 Haziran 1880 tarihinde Babiâli'ye bir nota verilmiştir¹²⁸. Öte yandan Goschen Berlin Antlaşması'nın altmış birinci maddesini, Ermeni sorunu tabiriyle tanımlamıştır. Böylece ıslahat hususu siyasal bir soruna dönüştürülmüştür¹²⁹. Bu konu gündemdeki yerini korurken kabine değişmiş ve Sava Paşa'nın nazırlığı sona ermiştir.

4.7. Gözden Düşme ve Üst Bürokrasiden Uzaklaştırılma

Hariciye nazırlığı sona eren Sava Paşa'ya beş bin kuruş mazuliyet maaşı bağlanmış, kendinden önce Hariciye nazırı olan Aleksandır Karatodori Paşa gibi o da epey bir müddet bürokraside görev alamamıştır. İki bürokrat

¹²⁴ Hariciye Nazırı Asım Paşa Amerikan konsolosu Duncan'a gönderdiği mektupta, bundan sonra bu tür davalarda sadece Osmanlı mahkemelerinin yetkili olacağı ve buna riayet edilmesi gerektiğini bildirir, bk. Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Yayınları, Ankara, 2001, s. 218-219.

¹²⁵ Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun*, Timaş Yayınları, İstanbul 201, s. 242- 243.

¹²⁶ Yapılan görüşmenin yazılı olarak sadarete iletilmesi istenince Sefaret Baştercümanı Sir Alfred Sandison İngilizce ve Fransızca olarak iki kita evrak getirmiş ve bunlar Sava Paşa tarafından tercüme edilmiştir. Paşa yazıda ne mesuliyet kelimesi ne de o anlama gelebilecek bir başka kelime bk.. BOA., Y.EE, Nr. 138/3; Küçük, *age.*, s. 64-66.

¹²⁷ Padişahın iddiası göz önünde bulundurulduğunda, elçinin olayın daha da büyümemesi adına yazılı beyanda sözlerini değiştirmiş olma olasılığı bulunmaktadır. Zira Goschen konuşmasını hazırlanan metin üzerinden yapmış olsa, böyle bir tartışma çıkmaz ve iddia ortaya atılmamış olurdu. Ayrıca Londra'dan gelen raporda zaten şahsın atanmasının birtakım mahzurlar doğurabileceği belirtilmiştir, bk. Karaca, *age.*, s. 242.

¹²⁸ Musa Şaşmaz, *British Policy and Application of Reforms For the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s. 84.

¹²⁹ Karaca, *age.*, s. 243; Şaşmaz, *age.*, s. 84.

on bin kuruş maaşla 1883 yılı sonbaharında Namık Paşa başkanlığında teşkil edilen Nafia Komisyonuna seçilmişlerdir¹³⁰. Komisyon, daha önceki işleri nedeniyle güven vermeyen Baron Hirsch'in demiryollarının yapımı kapsamında bağlantı yollarıyla ilintili teklifini tetkik etmek için oluşturulmuştur.¹³¹ *The Levant Herald*' a göre, komisyon, 17 Aralık 1883'te Nâfia Nezaretinde bir toplantı yapmış ve nazır Hasan Fehmi Paşa mesele hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹³² Çalışmalarını sürdüren komisyon, karmaşık bir konu olması münasebetiyle bilgi akışında yaşanan çelişkiler ve yanlışlıklardan ötürü rapor hazırlamakta zorlanmıştır.¹³³ Babiâli önceki icraatlarından dolayı bu işi Hirsch'e vermeye sıcak bakmıyordu. Israrlı olan Hirsch teklifinde değişiklikler yaparak, teklifi daha cazip hale getirmiş, hatta birtakım maddi fedakârlıklarda da bulunmuştur.¹³⁴ Burada belirtmeliyiz ki, rüşvet dedikoduları işin başladığı günden itibaren hiç bitmemiştir.¹³⁵ Bazı bürokratların bu tür ilişkileri nedeniyle konu sürüncemede kalmaya devam etmiş ve ara ara çeşitli toplantılarda ele alınarak tartışılmıştır.¹³⁶ En nihayetinde hükümet adına 20 Şubat 1885'te yeni nazır Rauf Paşa, Osmanlı

¹³⁰ *The Levant Herald and Eastern Express*, 14 November 1883; “Nâfia komisyonunun hîn-i teşkilinde müteaddid a'zâya mahsûsa ta'yîn kılınmış olduğu halde muahharen her biri birer tarafa me'mûr olarak el-yevm bir zât kalmış ve rûsûmât emîni atûfetlû efendi hazretleriyle emr-i askeriyeden iki zât dahî komisyon- mezkûrda .me'mûr ise de anlarında meşgal-i asliyeleri mutazammın devâma mâni' olarak komisyona âid olan vazîfe icâbınca orada umûr-ı nâfia ve ticârete vâkîf zevâtın vücûdu elzem görünmüş idüğünden emsâli vechile onbin guruş maâşla devletlû Aleksandır ve Sava Paşalar hazerâtnın komisyon-ı mezkûr a'zâlığına me'mûriyyetleri hakkında her ne vechile...” BOA., İ.DH., Nr. 71528.

¹³¹ *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 December 1883.

¹³² *The Levant Herald and Eastern Express*, 19 December 1883.

¹³³ *The Levant Herald and Eastern Express*, 9 January 1884.

¹³⁴ O günkü rivayetlere göre Londra'ya gitmekte olan Hasan Fehmi Paşa, Viyana'da Hirsch ile görüşmüş ve bu işin halli için 300 bin frank almıştır. Bakınız. Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993, s. 185; *The Levant Herald and Eastern Express*, 20 February 1884.

¹³⁵ 1869 yılından itibaren çeşitli bürokratlarla ilgili olarak zaman zaman rüşvet iddiası ortaya atılmıştır. Bunların doğruluk derecesi mutlak olmasa da, doğruluk payı vardır. Zira devlet bu işten milyonlarca lira zarara uğradığı gibi, çok kaliteli bir iş teslim almamıştır. Cevdet Paşa bu işin başlangıcında yer alan Davud Paşa'nın Hirsch'e bu işte yardımcı olduğu ve karşılığını da aldığını söyler. Aynı şekilde Safvet Paşa'nın 30 bin lira aldığını ifade eder, bk. A.Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, hzl. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 204-205; Baron Hirsch'in Sadaret Müsteşarı Zihni Efendi'ye 4 bin liralık bir konak hediye ettiği söylenmiştir. Bk. BOA., Y.PRK.AZJ., Nr. 10/8.

¹³⁶ *The Levant Herald and Eastern Express*, 17 March 1884; *The Levant Herald and Eastern Express*, 26 March 1884; Bakanlık kanalıyla meselenin tarihçesi bir rapor halinde hazırlanır ve yönetimden Hirsch ile görüşme yapması rica edilir. Bk. *The Levant Herald and Eastern Express*, 21 May 1884; Hirsch sonbaharda bir girişimde daha bulunmuştur. Bk. *The Levant Herald and Eastern Express*, 3 September 1884; BOA., Y. A. HUS., Nr. 180/93.

Bankası- Comptoir d' Escompte şirketinin oluşturduğu grup ile mukaveleyi imzalamıştır.¹³⁷ Bağlantı yollarıyla ilgili mukavele bu şekilde sonuçlanınca Babıâli ve Hirsch arasındaki mesele iyice alevlenmiş ve hakem heyetine götürülmesi kararlaştırılmıştır.¹³⁸

4.8. Girit Valiliği

Levant Herald'a göre 1884'te komisyon üyeliği sırasında Sava Paşa'ya Kostaki Efendi'den boşalan Sisam Beyliği önerilmiş, ancak paşa sağlık durumu nedeniyle bu görevi kabul etmemiştir¹³⁹. Akabinde çok geçmeden Sava Paşa'nın Fotyadı Bey'den boşalan Girit Valiliğine tayini söz konusu olmuş ve tayin için çok sayıda bürokratin adının geçtiği müzakerelerin neticesinde Sava Paşa'nın tayinine karar kılınmış¹⁴⁰, ancak paşa pek istekli davranmamıştır. Adada zaten Yunan tahrik ve kıskırtmaları nedeniyle kim gelirse gelsin bir muhalefet söz konusu idi ve Hristiyanlar arasında Yunanistan'a katılma beklentisi hâkimdi¹⁴¹. Sava Paşa da istenmiyordu. Sava Paşa'nın tayin kararı 20 Mayıs 1885'te II. Abdülhamid'e sunulmuş ve padişah birkaç gün sonra bu kararı onaylamıştır¹⁴². Ancak sağlık sorunlarını ileri süren paşa, görevi kabul etmek istememiştir. Paşa sol elindeki sorun nedeniyle ameliyat olma ihtimalinden bahsetmiş ve bunun için de biraz istirahat etmesi gerektiğini dile getirmiş¹⁴³ ve adada kendinin de istenmediğini bildiği için açıkçası işi biraz yokuşa sürmüştür. Vali tayinindeki gecikme adada rahatsızlığa neden olmuş, Hristiyan temsilciler vali tayini gecikecekse kendilerinin cemiyet oluşturacaklarını belirtmiş ve bir an evvel boşluğun giderilmesini bildirmişlerdir¹⁴⁴. Birkaç gün daha

¹³⁷ Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, s. 186.

¹³⁸ Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, s. 189.

¹³⁹ *The Levant Herald and Eastern Express*, 27 May 1885.

¹⁴⁰ Sava Paşa, Aleksandır Karatodori Paşa, Kostaki Antppulos Paşa ve Aleko Paşa ile birlikte toplam on bir bürokratin adı valilik için geçmiştir. Yapılan değerlendirmede Sava Paşa hakkında dirayeti ve tecrübesi ile birlikte daha evvel bulunduğu mutasarrıflık ve valilik hizmetlerinin yanı sıra Müslümanlarla iyi ilişkiler içinde olmaya çalışır denilmiştir, bk. BOA., İ.MTZ. GR., Nr. 595-6.

¹⁴¹ Giridce bir nâire-i isyân zuhuriçün Atina'dan ne yolda ifâdât ve iğfâlât vukubulmakda ve nakden dahi muâvenet idilmekte bulunduğundan bahisle tedâbir-i lâzımenin ittihâz ve icrâsı hakkında..., bkz. BOA., Y.A.RES., Nr. 32/30.

¹⁴² BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 595-19.

¹⁴³ Kötü idare ettiği gerekçesiyle Girit Genel Meclis'indeki Hristiyan üyelerinin talepleri sonucunda Fotyadı Bey görevinden istifa etti. İstifasıyla birlikte oluşan idari boşluğun bir an evvel doldurulması gerektiği, zira bu birtakım sıkıntılar doğurabilecek girişimler olduğu Babıâliye bildirildi, bk. BOA., İ.MTZ., GR., Nr. 595- 7; BOA., İ.MTZ., GR., Nr. 595-17; BOA.,Y.A.HUS, Nr. 182/9-4; Mahir Aydın, *Girit Sarı Kitap*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 19.

¹⁴⁴ BOA., A.MKT.MHM., Nr. 487/36; Taşbaş, *agt.*, s.108.

devam eden belirsizlikten sonra nihayet Sava Paşa ikna edilerek özel bir vapurla Girit'e gönderilmiştir¹⁴⁵. Sava Paşa, 1885 yılı yazında istemeyerek de olsa geldiği Girit'te yaklaşık olarak bir buçuk yıl kalmış ve adadaki çeşitli sorunların çözümü için büyük çaba sarf etmiştir. Paşa adaya geldiğinde, yönetimin çok zayıf olduğunu ve kontrolün bir takım nüfuzlu Rumların eline geçtiğini ve bir ihtilal hali olduğunu daha sonra hazırladığı raporda dile getirmiştir¹⁴⁶.

Paşa'nın adaya gelmesinden bir süre sonra genel meclis toplantısı gerçekleştirilmiş ve bu çerçevede genel meclis yazışmalarını yürütecek birim ile personelin işleyişine ilişkin yeni düzenlemeler yapılmıştır¹⁴⁷. Öte yandan idare meclis üyelerinin birçoğunun konumlarına dava vekilliği işleriyle meşgul oldukları, mahkemelerde onların nüfuzundan yararlanmak için Giritlilerin işlerini bu üyelere havale ettikleri yönünde Babiâliye şikâyetler olmuş ve bu uygulama yasaklanmıştır¹⁴⁸. Biriken sorunlarla titizlikle ilgilenen Sava Paşa evkaf idarelerine de el atarak düzenlemeler yapmış ve alacakları vergileri açık ve net olarak tanımlamıştır¹⁴⁹. Zaptiye ile ilgili ek düzenlemede suç işlemiş kişilere bu kuruma geçişin yolu açılacağı endişesiyle Sava Paşa, Genel Meclisin bu kararına karşı çıkararak durumu Babiâliye iletilmiştir. Paşa endişesinde haklı bulunmuş ve karar reddedilmiştir¹⁵⁰. Öte yandan, Sava Paşa valiliği sırasında sancaklara ve müşavirlik kadrosuna yapılan atamalarda idari uyumu gözeterek önerilerde bulunmuş ve bunlar merkezi yönetimce kabul görmüştür¹⁵¹. Ayrıca Sava Paşa bir yandan vilayet matbaasına memur tayin ederek vilayet gazetesine çeki düzen vermeyi düşünürken diğer yandan zararlı neşriyatların da önüne geçmek için Hanya'da bir Rum tarafından gazete çıkarılmasına onay vermiştir¹⁵². Adayla ilgili dikkat çekici hususlardan biri de bütçenin yetersizliğidir. Giderlerin her geçen gün artmasıyla açığın büyüdüğü görülmektedir. 1886 yılında açığı azaltmak adına 30.000 liralık bir istikraz

¹⁴⁵ Sava Paşa adaya Şerefe Resan adlı vapurla intikal etmiştir, bk. BOA., A.MKT.MHM., Nr. 487/37; BOA., İ.MTZ., GR., Nr. 595-19.

¹⁴⁶ BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 625-15,16,17; Taşbaş, bu raporu tezinde ayrıntılı olarak ele almaktadır, bk. Taşbaş, *agt.*, s. 131-134.

¹⁴⁷ Taşbaş, *agt.*, s. 68.

¹⁴⁸ Taşbaş, *agt.*, s. 71.

¹⁴⁹ Taşbaş, *agt.*, s. 71-72.

¹⁵⁰ Taşbaş, *agt.*, s. 72.

¹⁵¹ *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye, 1304*, s. 401; Sava Paşa'nın atanacak memurlarla ilgili olasılıkları da göz önünde bulundurarak hassasiyetle değerlendirmeler yaptığı ve bunları açık şekilde Babiâli ile paylaştığı görülmektedir, detaylı bilgi için bk., Taşbaş, *agt.*, s. 72-74.

¹⁵² BOA., İ.MTZ., GR., Nr. 609-(2-6).

mukavelesi yapılmış ve sorun giderilmeye çalışılmıştır. Gelir giderdeki uçurum nedeniyle ister istemez çeşitli harcama kalemlerinden tasarruf edilmesi de gündeme gelmiştir¹⁵³.

Eğitimi fazlasıyla önemseyen Sava Paşa Hanya'daki idadının maddi olarak desteklenmeye ihtiyacı olduğunu belirtmiş ve ülkenin başka bölgelerinde olduğu gibi öşür üzerinden ilave olarak sağlanacak yardım miktarıyla eğitimde yaşanan mali sorunların bir bölümünün aşılabileceği önerisinde bulunmuştur¹⁵⁴. Paşa Kandiyeli haricindeki yerlerde şartların yetersizliği sebebiyle sadece ilk sınıfların oluşturulabildiğini ve bu sebeple Rum ailelerin, çocuklarını ücretsiz kabul edildikleri için Atina'daki okullara yatılı olarak gönderdiklerini belirtmiştir. Ayrıca paşa Hristiyan din adamlarının ellerindeki paranın bir bölümünü temel ihtiyaçları için ayırıp geri kalanını eğitim faaliyetleri için tahsis ettiğini dile getirmiştir¹⁵⁵. Sava Paşa'nın tüm bu yakınmaları ve şikâyetleriyle beraber kabinede yapılan görüşme ile o yıl için istediği meblağın Girit'teki gelirlerin hazineye ait kısmından karşılanmasına karar verilmiştir¹⁵⁶. Sava Paşa, aynı şekilde temel eğitim kurumlarında da maddi sıkıntılar olduğunu ve bu vaziyette eğitim yapmanın pek mümkün olamayacağını Babıâliye bildirerek gerekli desteğin sağlanması talep edilmiştir. Paşa sıkıntılar konusunda İsfakiye'yi örnek göstererek, ödenek gelene kadar mekteplerin tatil edildiğini belirtmiştir¹⁵⁷. Çeşitli birimlerin kaynaklarından aktarımlar yapılarak eğitim çalışmalarının sürdürüldüğünü belirtmiştir. Sava Paşa'nın verdiği bilgiler doğrultusunda Meclis-i Vükelada 250.000 kuruşluk bir kaynağın Girit'teki okullara aktarılmasına karar verilmiştir¹⁵⁸.

Diğer yandan dış dünya ile olan ilişkiler bağlamında Sava Paşa'nın valilik dönemine bakıldığında, İngilizlerin Girit'e karşı, giderek artan

¹⁵³ BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 601- 10; Bütçe görüşmelerinde 6.463.302 gelir olduğu, giderin ise 13.965.876 kuruş olduğu beyan edilmiştir. Merkeze ait gümrük gelirlerinin yarısından gelecek olan 1.500.000 kuruşluk gelire rağmen memur ve asker maaşlarının ödenebilmesi için istikraza ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. bk. Taşbaş, *agt.*, s. 82-91.

¹⁵⁴ "... memâlik-i şâhânenin sair cihetlerinde mahsûlâtдан hazîne-i celîle için alınan öşr ile beraber yüzde yarım dahi maârif için olduğundan cezârenin maârifi için bu yolda iâne tercihi ve-yâhûd başka bir sûrette ittihâzı zimmında. iktizâ-yı hâlin icrâsıyla..." bk. BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 623-2.

¹⁵⁵ BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 623- (2-3).

¹⁵⁶ "Hanya Hıristiyan Mekteb-i İdâdisi ihtiyâcına sarf idilmek üzere Girid vilâyetinden istenilen kırk bin guruşun bir def'aya mahsûs olarak cezârenin fazla-ı vâridâtının hazîne-i celîleye âid kısmından tesviye ve i'tâsı..." bk. BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 623- 4.

¹⁵⁷ BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 628-1.

¹⁵⁸ "Girid vilâyetince beyân olunan mezâyık-ı mahalliyenin tehvîni zimmında hazîne-i celîle-i mâliyeden iki yüz elli bin guruş i'tâsı..." bk. BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 628-3.

ilgisinin Babîâliyi endişelendirdiği görülmektedir. 1886 baharında İngiltere adına İngiliz Kraliçesi'nin oğlu, komutan sıfatıyla adayı ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında Yunanistan'ın adaya yönelik tutumu eleştiri konusu olmuş ve İngiliz dükü tedbir alma niyetinde olduklarını belirtmiştir. Sava Paşa ise Yunanistan'ın sergilediği tutumun Avrupa'yı da rahatsız etmesi bir yana adada asayişin bozulmasıyla yönetimin son derece güç bir hale geldiğini ifade etmiştir¹⁵⁹. Öte yandan, İngilizlerin adaya yönelik emelleri için Almanlarla anlaşığı, Fransız ve Rusların donanmalarını bölgeden çektiği şeklinde haberlerin Babîâliye intikal ettiği görülmektedir. İngilizlerin adadaki çaresiz Müslüman halkı da yanına çekmeye çalıştığı ve adanın kontrolünü ele geçirmek istediği biçiminde söylentiler her geçen gün artmıştır. Hatta İngilizlerin Girit'in kendilerine bırakılması için Osmanlı Devleti'ne altı milyon lira teklif edeceği, aynı şeklin tamamen tasarrufuna almayı düşündüğü Kıbrıs için de düşünüldüğüne dair söylentiler yayılmıştır¹⁶⁰. Rusya ve Fransa'dan da bunu teyit edici haberler geldiği ifade edilmiştir¹⁶¹.

Paşanın görevi sırasında adanın selameti için raporlar hazırladığı görülmektedir. Bu raporlarda, Yunan yönetimine güvenmediği, yönetimin Girit'teki Hristiyan halkı Müslümanların malı ve mülkü üzerinden kışkırtmaya çalıştığını belirtmektedir. İhtilal endişesi taşıyan Sava Paşa'nın hedefi de adada Yunan kışkırtmalarına rağmen bozulmayacak bir güven ve asayiş ortamı yaratmaktır¹⁶². Ayrıca paşa, adaya yönelik muafiyetleri artırmanın adanın merkezi yönetimle bağıını her geçen gün azaltacağını ve ihtilale mahal bırakmadan Yunanistan'a katılımını kolaylaştıracağını belirtmiştir¹⁶³. Ayrıca Yunanlıların, Girit konusunu bir iç siyaset malzemesi yaptığına dikkat çekmektedir¹⁶⁴. Bunun yanında adada Yunanlıların çıkarlarına hizmet eden maaşlı kişiler olduğunu ve ada yönetimini her

¹⁵⁹ BOA., Y.PRK.UM., Nr. 8/58.

¹⁶⁰ “Mesele-i hâzireden dolayı İngiltere donanmasından hayli sefin-i harbiyenin Girit'de ictimâ'ı sebebiyle iki üç günden beri Dersaadet'de mesele-i mevcûde hakkında Almanya ve İngiltere beyninde muvâkafat-ı efkâr hâsıl olarak Bahr-i Sefid'de yapacağı..., ve Girit'in kendülerine terki zımında toğrudan toğruya hazîne-i mâliyeye âid vâridâtını sermâyelendirerek Devlet-i Âliyye'ye altı milyon i'tâsı...”, bk. BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 608.

¹⁶¹ Petersburg'dan gönderilen bir telgrafta Hanya kaynaklı bir bilgide gizli faaliyetlerle Giritlilerin İngiltere yanına çekilerek adanın Yunanistan'a ilhakının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ancak Giritlilerin, Kıbrıs'ın İngilizlerin eline geçişinden beri İngilizlere güvenmediği ifade edilmektedir, bk. BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 614-1, 2.

¹⁶² Taşbaş, *agt.*, s. 101-104.

¹⁶³ Taşbaş, *agt.*, s. 102.

¹⁶⁴ *Elektra Kostopoulou, The Muslim Millet of Autonomous Crete: An Exploration into Its Origins and Implications*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009, s. 120-121.

bakımdan etkisiz kılacak girişimlerde bulunmaları için Yunan yönetiminin Rum ahaliyi kışkırttığını, amaçlarının da sorunu, diplomatik bir mesele haline getirmek olduğunu belirtmiştir. Paşa adada düzeni bozmaya çalışanların bir bölümünün de sabit ve düzenli işi olmayan kişiler olduğunu söylemiştir. Bunların yanı sıra raporunda Girit'teki mahkemelere de değinen Sava Paşa, mahkemelerin genelde düzensiz olduğunu ve liyakatli personel sıkıntısı çekildiğini dile getirmiştir. Mahkemelerde resmi dilin yani Lisân-ı Osmânî'nin unutulduğunu ve yazışmaların sadece Rumca yapıldığını belirten Sava Paşa Müslüman memurlar istihdam ederek veya başka yerlerden Rumca bilen kişiler getirilerek bu sorunun aşılması gerektiğini ifade etmiştir. Adadaki yönetici ve devlet birimlerinden de bahseden Girit Valisi Sava Paşa, devlet dairelerinde padişahın portresinin bulunmadığını ve İstanbul'dan bir miktar getirerek dairelere astırıldığını belirtmiştir¹⁶⁵.

Sava Paşa daha sonraki raporunda ise Girit'in coğrafi konumunun yanı sıra tarihi geçmişi ile ilgili bilgiler vermiştir. Ayrıca 1885, 1886 ve 1887 yılı bütçeleriyle ilgili değerlendirmeler yaparak verimlikten ötürü, önce bütçe açığının bir miktar azalsa da daha sonra tekrar yükseleceğini öngörmüştür¹⁶⁶. Paşanın bu raporunda temas ettiği hususlardan biri de gümrükler ve onların idaresidir. Gümrük idaresinin son derece kötü olduğunu ve her yıl 1,5 ila 2 milyon kuruş arasında zimmete para geçirildiğini ifade eden Sava Paşa, bu şekilde devam ettiği takdirde bunun devlete zarar vereceğini, ancak yetkinin, teşkil edilecek komisyonlara verilmesiyle durumun düzeltileceğini ve gümrük gelirlerin artırılacağını dile getirmiştir. Öte yandan kendisi pek tasvip etmese de Hristiyan temsilcilerin gümrük gelirlerinin adaya bırakılmasını talep ettiklerini dile getirmiştir¹⁶⁷. Adada bulundurulmuş askeri kuvveti de değerlendiren Sava Paşa, takviyelerle birlikte sekiz bine yakın asker bulunduğunu, ancak bunun yeterli olmadığını teçhizatlarıyla beraber on üç bine yakın askere ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir¹⁶⁸.

Sava Paşa 1887 yılı başlarında ruhen ve bedenen çok yorulduğunu, artık görevini ifa edecek gücü kendinde bulamadığını belirterek adanın da geleceği ve selameti için en makul yolun, istifasının kabul edilmesini olacağını Babıâli'ye bildirmiştir¹⁶⁹. Kabine yaptığı toplantıda bu konuyu da ele alarak

¹⁶⁵ Taşbaş, *agt.*, s.110.

¹⁶⁶ Açığın 1890 döneminde 8 milyona çıkacağını belirtmiştir. Bu dosya içinde bahsi geçen konularla ilgili birçok belge bulunmaktadır, bk. BOA., İ.MTZ.GR. Nr. 625-3.

¹⁶⁷ BOA., İ.MTZ.GR. Nr. 625-3; Detaylı bilgi için bk. Taşbaş, *agt.*, s. 122.

¹⁶⁸ BOA., İ.MTZ.GR. Nr. 625-3; Detaylı bilgi için bk. Taşbaş, *agt.*, s. 130-131.

¹⁶⁹ Sava Paşa, geçici olarak İstanbul'a gelme düşüncesinde olmadığını, İstanbul'a gelişi için ısrar etmesinin nedeninin şifâhen vilayetteki işler hakkında bilgi vermek, devletin

Sava Paşa'nın isteğini kabul etmiştir. Yerine adanın önemine binaen liyakatli ve emin bir kişinin tayin edilmesi gerektiğine dikkat çekilerek Kostaki Antopulos Efendi ve Aleksandır Karatodori Paşa'nın adları zikredilmiştir¹⁷⁰. Nitekim ikinci tercih olarak düşünülen Antopulos Efendi Valilik makamına tayin edilmiştir.

4.9. Son Görev ve Küskünlük

19 Ocak 1887'de Girit Valiliğinden istifa eden Sava Paşa'ya on bin kuruş mazuliyet maaşı bağlanmıştır¹⁷¹. Sava Paşa'ya birkaç yıl görev verilmemiştir. 1890 yılı yazında Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin Babiâliden birtakım talepleri olmuştur. Bu taleplerin incelenerek değerlendirilmesi amacıyla teşkil edilen komisyona Sava Paşa da seçilmiştir. Paşa yaptığı çalışmada, Fener Rum Patrikhanesi bünyesinde yer alan Ruhani Meclisin, bazı düzenlemelerde yer alan *mecâlis-i rûhâniyede ru'yet olunacak deâvi-i mahsûsa* ibaresine dayanarak mahkeme hüviyetinde değerlendirilebileceğini belirtmiş ve patrikhanenin bazı davaları burada görme isteğini haklı bulmuştur¹⁷². Ancak Adliye Nazırı Hüseyin Rıza Paşa, Ruhani Meclisin teşkili ve görevleriyle ilgili nizamnamede net olarak ifade edildiğini, bu yüzden başka bir nizamnamedeki ibarelerin kullanılarak yeni bir yorum getirilemeyeceğini belirtmiş ve Sava Paşa'nın kanaatini kabul etmemiştir¹⁷³. Bu anlaşmazlık sonrası durumdan rahatsız olan Sava Paşa'nın komisyondan ayrılıp Fransa'ya gittiği ve Neuilly kasabasına yerleşerek mazuliyet maaşıyla kalan ömrünü orada geçirdiği ifade edilir¹⁷⁴. Maddi olarak zorluk çektiği anlaşılan paşanın ömrünün son yıllarını İslam fikhına yönelik ilmî çalışmalarla geçirdiği anlaşılmaktadır. 1904 yılında Paris'te yaşamını yitirmiştir.

5. Bir Entelektüel Olarak Sava Paşa

Sava Paşa, mesleki yaşamı dışında ilmî çalışmalarıyla da dikkat çeken Osmanlı bürokratlarından biridir ve bu uğurda çok fazla mesai harcamıştır. Darülfünun ve Mekteb-i Sultanide müdürlük yaptığı sırada 1876 yılında

yapılacaklarla ilgili olarak seri önlemler almasını sağlamak olduğunu bildirir. Tabii esas arzusu ise verdiği istifa dilekçesinin kabul edilmesidir, bk. BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 629-4.

¹⁷⁰ “Girid Vilâyeti Vâlisi Sava Paşa bir müddetdir malûliyet-i vücûdiyesinden bahisle vâlilikden afv-ı istidâsında bulunmuş...”, BOA., MV, Nr. 16/19; BOA., İ.MTZ.GR., Nr. 629-5.

¹⁷¹ “Girid Vâlisi esbak Sava Paşa hazretlerine on bin kuruş mazuliyet maâşî tahsîsi...”, bk. BOA., İ.DH, Nr. 87469.

¹⁷² BOA., Y.PRK. AZN., Nr. 4/53-3.

¹⁷³ BOA., Y.PRK. AZN., Nr. 4/53-3.

¹⁷⁴ Kenanoğlu, *agm.*, s. 183; Ergin, *age*, C. I-II, s. 698.

Universite Imperiale Ottomane, Reglement et Programme ve Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârülfünûn-ı Sultânî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesi Dürus Cedveli ismiyle bir çalışma yapmıştır¹⁷⁵. İslam hukukuna büyük ilgisi olan paşanın bu mahiyette çeşitli eserleri bulunmaktadır. *Etude sur la Théorie du Droit Musulman* isimli iki cilt olarak Paris'te 1892 ve 1902 yıllarında basılan eseri 1955 yılında Baha Arıkan tarafından *İslam Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir. Ayrıca 1896 yılında *Le Droit Musulman Expliqué* adlı eseri ise, M. Ignace Goldziher'in İslam hukuku ile ilgili yazısına cevap niteliğinde yazmıştır¹⁷⁶. Bir diğer eseri, 1896'da basılan *Le Tribunal Musulman* ise İslam yargı teşkilatına yöneliktir¹⁷⁷. Ayrıca Ergin, Girit'in idaresiyle ilgili bir risalesinin olduğunu belirtir¹⁷⁸.

İslam'a yönelik çalışmalarında bir Hristiyan olarak elinden geldiği kadarıyla nesnel bir şekilde baktığını çeşitli kereler ifade eden Sava Paşa, Osmanlılık anlayışı içinde, imparatorluk çatısı altındaki unsurların birlik ve beraberliğini amaçlayan tabii bir hukukun peşinde olmuştur¹⁷⁹. Mesleki yaşamını noktalayıp Fransa'ya yerleştikten sonra Sava Paşa, İslam hukukuyla ilgili çalışmalarına burada da devam etmiş *Le Droit Musulman Expliqué isimli esriyle* İslam hukukunun Roma hukukundan alındığı, çağdaş toplumlara uygun olmadığı ve ilerlemeye engel teşkil ettiği şeklindeki iddialara cevap vermeye çalışmıştır¹⁸⁰. Sava Paşa yurt dışındaki bu türden çalışmalarıyla adeta İslam fıkhnın savunuculuğunu yapmışken ülke içinde ilk anda şüpheyle karşılanmış ve eseri toplatılarak yasaklanmıştır¹⁸¹. Fakat

¹⁷⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II)", s. 202.

¹⁷⁶ Goldziher'in yazısı *Le Byzantinische Zeitschrift*'te 1893 yılında yayınlanmıştır, bk. Ferhat Koca, "Osmanlılar Döneminde Gayr-i Müslim Bir İslam Hukukçusu: Sava Paşa Ö. 1901, Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Dair Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 6 (2005): 95.

¹⁷⁷ Ferhat Koca, agm., s. 95.

¹⁷⁸ Ergin, *age.*, C., I-II, s. 699.

¹⁷⁹ Bedri Gencer, "Osmanlı Kozmopolitanizmi İçin Tabii Hukuk Teorisi", *Bilimnâme*, C. XIII, S. 2 2007: 26; Kushner İslam fikhına dair çalışmalarından olsa gerek, Sava Paşa'nın Müslüman olduğunu söyler, David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, Çev. Ş.S. Türet, R. Ertim- F. Erdem, Kesit Yayınları İstanbul, 2009, s. 236.

¹⁸⁰ Gencer, agm., s. 24, 27, 30 ve 31.

¹⁸¹ "Fıkhn-ı şerifin Roma hukukundan me'hûz olduğu ve noksanı cihetiyle bir cemiyet-i mütemeddineye gayr-i kâfi ve mâni'-i terakki bir kânûn bulunduğunu iddia eden Avrupa hükemâsını redd ve cerh için te'lif eylemiş olduğu kitab-ı şeriat-ı garrâ-yı Muhammedî aleyhinde harf-i vâhidi muhtevî olmayub bil-akis â'la-yı şânına hâdim bulunmuş ve Avrupa'nın her tarafına takdir edilmiş iken mezkûr kitabın memâlik-i şâhâneye idhâl edilen nüshaları toplattırıldığı gibi duhûlü dahi men' edilmiş olmasıyla bundan dolayı mütezarır olduğundan...", bk. BOA., İ.DH., Nr. 99938.

yıllar sonra Avrupa’da oluşturduğu tesire bakıldığında bunu önemseyen Paris Sefiri Münir Paşa’nın, Sava Paşa’nın taltif edilmesi için Babiâliye öneride bulunduğu görülmektedir. Bunun üzerine paşa murassa *Osmâni nişanı* ile taltif edilmiştir¹⁸². Aynı dönemde Fransız hükümeti de paşaya ikinci rütbeden *Lejyon Donör nişanı* vermiştir¹⁸³. Fransa’daki çalışmalarından dolayı Devlet-i Âliyye son olarak 1904 yılında murassa *Mecidi nişanı* ile Sava Paşa’yı ödüllendirmiştir¹⁸⁴.

İlme olan düşkünlüğü ve çalışmaları münasebetiyle Sava Paşa’nın kayda değer bir kütüphane oluşturduğu belirtilir. Kütüphanesinin akıbetine dair farklı rivayetler vardır. Ergin, Paşa’nın Fransa’ya giderken kitaplarını yanında götürdüğünü ve kitapların ölümüyle beraber ona katiplik yapan kişiye kaldığını belirtir¹⁸⁵. Bir diğer rivayet ise Sava Paşa’nın yeğeni ile evli ve kendisi gibi ilme düşkün Hoçi Efendi’nin elinde olan kitapların, Hoçi Efendi’nin ölümünden sonra el altından Berlin İmparatorluk Kütüphanesi tarafından satın alındığı ve Alman Sefareti’ne intikal ettirildiğidir. I. Dünya Savaşı’ndan sonra ise Hollanda Sefareti vasıtasıyla Almanya’ya nakledilmiştir¹⁸⁶.

Sonuç

Sava Paşa, Osmanlılık düşüncesinin bir sonucu olarak imparatorluk bürokrasisine dâhil olmuş olan gayrimüslim bürokratlardan biridir. Kendisi de bu düşünce anlayışı ile yıllarca imparatorluğa hizmet etmeye ve katkı sağlamaya çalışmıştır. Tanzimat süreciyle beraber yetişmeye başlayan bürokrat tipinin önemli örneklerinden biridir. Her ne kadar eğitim aldığı tıp alanında bir müddet çalıştıktan sonra ilgi duyduğu bürokrasiye geçişi mesleki anlamda bir handikap gibi gözükse de Fuad Paşa’yı hatırlatarak imparatorlukta karşılaşılan bir durum olduğunu belirtmek gerekir. Girit’in o

¹⁸² “Li- eclî’t tedâvi mütekaiden Fransa’da ikâmet itmekde olan kudemâ-yı vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden devletlü Sava Paşa hazretlerinin şu birkaç sene zarfında neşr itdiği asâr... Avrupa mecâmi-i ilmiyesdine hüsn-i te’sir-i azîm...kitabları ile İslâmiyet aleyhindeki, zehâb-ı bâtilü delâil-i muknia ile redde....Sava Paşa’nın murassa’ Osmâni nişân-ı alfisi ile taltîfi husûsuna...”, bk. BOA., Y.A.RES., Nr. 121/10.

¹⁸³ “Devletlü Sava Paşa hazretlerine Fransa hükümeti tarafından i’tâ olunan ikinci rütbe Lejyon Donör nişânının kabul ve lede’l icâb...” bk. BOA., BEO, Nr. 163450; BOA., İ.TAL., Nr. 313/ 1321; “Bu nişan 1802’de Napolyon tarafından ihdas olunmuştur”, bk. *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, C. II, hzl. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul, 2003, s. 253.

¹⁸⁴ BOA., BEO, Nr. 177141.

¹⁸⁵ Ergin, *age.*, C. I-II, s. 698; Sava Paşa, *age.*, s. VI.

¹⁸⁶ Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XVI Haz. Serdar Sakin, TTK Yayınları, Ankara, 2008, XVI, s. 135; Ergin ise Büyükkada’daki kütüphanenin Hoçi Efendi’ye ait olduğunu söylüyor, bk. Ergin, *age.*, C. I-II, s. 698.

karışık olduğu yıllarda huzur ve sükûnet sağlama adına Âli Paşa'nın sadaretinde teşkil edilen komisyonlara paşanın dâhil edilmiş olmasının dışında adada sabit görevlerin de verilmiş olması kendisine duyulan güveninin en belirgin işaretidir. Ayrıca farklı kesimlerin gençlerini bir araya getirmeyi hedefleyen Mekteb-i Sultani müdürlüğüne atanmış olması, paşanın hem Osmanlılık düşüncesini benimsediğini, hem de reformist politikaları desteklediğini net şekilde göstermiştir. Kanun-i Esasi'nin hazırlanma sürecinde yer alarak imparatorluğun kaderine etki eden önemli bir çalışmaya tanıklık etmiş ve buradaki duruşuyla imparatorluk çatısı altında olan farklı unsurların nerede durması gerektiğine dair önemli bir mesaj vermiştir.

1878- 1880 arasında Hariciye ve Nafia nazırlığı ile iki kez Hariciye müsteşarlığı yapan Sava Paşa, bu üst düzey vazifelerle kariyerinin zirvesine ulaşmıştır. Nazırlık görevleriyle gayrimüslimler arasında bu mertebeye ulaşan yirmi üç bürokrattan biri olmuştur. Öte yandan Karatodori Paşa'dan sonra Hariciye nazırlığı yapan ikinci gayrimüslimdir. İlginçtir ki, bu dönem çok uzun sürmemiş, muhtemelen bürokrasideki iç çekişmeler münasebetiyle çabuk son bulmuş ve merkezden dışlanmıştı. Dışlanma sürecinde belki çok önemli, ancak bir o kadar da stresli ve kariyerine zarar verebilecek Girit Valiliğine pek istemeden de olsa atanmış olması göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur. Ancak bir başka yönden de bakıldığında paşaya bu gibi vazifelerde güven duyulduğunu ifade etmek gerekir. Bu valilik döneminin mesleki yoğunluk ve tempo bakımından da dikkat çekici ve önemli bir emsal olduğunu söyleyebiliriz. Otoriter bir görüntü çizen Sava Paşa'nın devletin kimliğini, saygınlığını ve imajını korumaya büyük özen gösterdiği söylenebilir. Devlet adamlığının yanı sıra entelektüel kimliği ile de dikkat çekmiş, İslam anlayışının önemli parçalarından fıkıh ile ilgili büyük bir hevesle dikkate değer çalışmalar yapmıştır ki, bunlardan ötürü Müslüman olduğunu düşünenler de olmuştur. Bu çalışmalar sırasında etnik veya dinî hissiyata kapılmadan hareket edeceğini belirterek nesnellığe ve bilimselliğe ne kadar önem verdiğini göstermiştir. Paşa ilmi bakımdan ortaya koymaya çalıştıklarıyla, Müslüman ve Hıristiyan yönetimlerin ve toplumların birbirlerini anlama adına aralarında daha doğru, sağlıklı ve karşılıklı anlayışı geliştirecek bir zemine ihtiyaç olduğunu hissettirmiştir.

KAYNAKÇA

A.) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA).

1. Defterler

Ruus Defteri, 235.

Şehbenderlik Defteri, 1.

2. Perakende Evrak

Babîali Evrak Odası Belgeleri (BEO.): 163450, 177141

Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defteri (DH. SAİDd.): 1/52, 4/114, 4/350, 4/178, 10/613.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO): 518/ 56.

Hatt-ı Hümayunlar (HAT) : 47158.

İradeler Dâhiliye (İ.DH): 36405, 39303, 41197-(2, 3), 42289, 47801, 60526, 60661, 61855, 63008, 71528, 87469, 99938.

İradeler Dosya Usulü (İ.DUİT): 115/55-2, 144/36, 144/37, 144/38, 190/48, 190/49, 190/50,

İradeler Girit (İ.MTZ. GR.): 289, 394, 497, 501, 595-(7, 17, 19), 601-10, 608, 614-(1,2), 623-(2, 3, 4), 625-3, 628-3, 629-(4, 5).

İradeler Hariciye (İ.HR.): 16877, 16879.

İradeler Şura-yı Devlet (İ.ŞD.) : 1435, 2449/35-(3,4).

İradeler Taltifat (İ.TAL.) : 313/ 1321.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF. MKT.): 60/143.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV): 16/19.

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT. MHM): 279/51, 308/10, 380/44, 380/60-(5,6, 8), 382/11, 385/17, 389/69, 394/91, 396/12, 398/59, 429/87, 444/75, 456/69, 456/72, 487/36, 487/37.

Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir Yazışmalarına Dair Belgeler (A.MKT. NZD.): 11/56.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 43/14, 75/24, 75/25, 80/50, 114/12, 138/3.

Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezareti Maruzâtı (Y.PRK. AZN.): 4/53-3.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâller ve Journaller (Y.PRK. AZJ.): 10/8.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK. HR): 5/3.

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK. UM.): 8/58.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.): 180/93, 182/9-4.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES): 1/46, , 1/59, 32/30, 121/10.

B.) Süreli Yayınlar

1. Salnameler

Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye, 1287, 1288, 1304.

2. Gazeteler

La Turquie, 07 Juin 1878.

Tasvir-i Efkâr Gazetesi, 397, 3 safer 1283.

The Levant Herald, 26 November 1867.

The Levant Herald and Eastern Express, 14 November 1883.

The Levant Herald and Eastern Express, 19 December 1883.

The Levant Herald and Eastern Express, 9 January 1884.

The Levant Herald and Eastern Express, 20 February 1884.

The Levant Herald and Eastern Express, 17 March 1884.

The Levant Herald and Eastern Express, 26 March 1884.

The Levant Herald and Eastern Express, 21 May 1884.

The Levant Herald and Eastern Express, 3 September 1884.

The Levant Herald and Eastern Express, 27 May 1885.

Vakit Gazetesi, 5 Ağustos 1875.

Vakit Gazetesi 11 Aralık 1875.

Vakit Gazetesi 13 Aralık 1875.

Vakit Gazetesi 17 Aralık 1875.

C.) Kaynak ve İnceleme Eserler

AKPINAR, Mahmut, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2001.

-----, "Bir Saray Hekiminin Serencamı: İstefanaki Karatodori (1789-1867)", *C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14/1, Sivas 2010, s. 173-184.

-----, "Bir Tanzimat Bürokratının Portresi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII, S. 2, İzmir, 2013, s. 329-354.

AYDIN, Mithat, "Osmanlı İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı'nın Yeri", *OTAM*, S. 17, Ankara, 2005, s. 101-115.

AYDIN, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK Basımevi, Ankara, 1992.

-----, *Girit Sarı Kitap*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

BARSOUMAIN, Hagop, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes- Meier Publishers, New York-London, 1982, s. 171- 184.

BOURNE, Kenneth, "İngiltere ve Girit İsyanı, 1866- 1869", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Çev. Y.Tekin Kurat, C. I, S. 1 (Ankara 1963), s. 249-274.

- BÖLÜKBAŞI, Ö. Faruk, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2005.
- CELALEDDİN Paşa, Mahmud, *Girid İhtilali Tarihi 1282-1285*, Türkçe Yazma, No: 4150.
- CENGİZ, Hasan Ali, *Girit İsyanları (1866-1908)*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 1999.
- CEVAD, Mahmud, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraâtı*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- CEVDET Paşa, Ahmet, *Maruzat*, Hzl. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.
- DADYAN, Saro, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi İstanbul, 1972.
- DAVISON, Roderic H., "Vienna As A Major Ottoman Diplomatic Post in the Nineteenth Century", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, Isis Press, İstanbul, 1999, s. 257- 279.
- , "The Ottoman-Greek Fronteir Question", *Ottoman Diplomacy and Reforms*.
- DEVEREUX, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1963.
- DAVISON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- ENGİN, Emel, *Mekteb-i Sultani'den Galatasaray Lisesi'ne*, Giza Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2012.
- ENGİN, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- , *Mekteb-i Sultani*, Galatasaraylılar Derneği, İstanbul, 2003.
- ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. I-IV, Eser Matbaası İstanbul, 1977.
- ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Yayınları, Ankara, 2001.
- ERYILMAZ, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- FINDLEY, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye- Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- , "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", *CJOE*, Holmes- Meier Publishers New York-London, 1982, s. 339-368.

- GEDİKLİ Fethi, “İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu?”, *İ.Ü Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXIX/, S. 1-2, İstanbul, 2011, s. 91-104.
- GENCER, Bedri: “Osmanlı Kozmopolitanizmi için Tabii Hukuk Teorisi”, *Bilimnâme*, C. XIII, S. 2, Kayseri 2007, s. 7-36.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultânî”, *Belleten*, S. 218, Ankara 1993, s. 201-239.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. I-II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013
- Karaca, Taha Niyazi, *Büyük Oyun*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Karlığa, Bekir, *Islahatçı Bir İslam Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat*, Mahya Yayınları, İstanbul, 2013.
- KASAP, Sevilay, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Gayrimüslimlerin İstihdamı”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011.
- KAYAOĞLU, Taceddin, *Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, TTK Basımevi, Ankara, 2013.
- KENANOĞLU, Macit M., “Sava Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVI, Ankara, 2009, s. 183-184.
- KILIÇ, Musa, “Bir Ermeni Bürokratın Portresi: Vezaret Rütbesine Ulaşan İlk Gayrimüslim Karabet Artin Davud Paşa”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. VII, TTK Basımevi, Ankara, 2014, s. 33-44.
- KIRMIZI, Abdülhamit, *II. Abdülhamid (1887-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998.
- KOCA, Ferhat, “Osmanlılar Döneminde Gayr-i Müslim Bir İslam Hukukçusu: Sava Paşa Ö.1901, Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Dair Görüşleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 6, 2005, s. 93-101.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet*, Vatan Yayınları, İstanbul, 2001.
- KOLOĞLU, Orhan, “Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 2, İstanbul, 2005, s. 139-150.
- KOSTOPOULOU, Elektra, *The Muslim Millet of Autonomous Crete: An Exploration into Its Origins and Implications*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.
- KUNERALP, Sinan, *Son Osmanlı Erkân ve Ricali*, Isis Press, İstanbul, 1999.
- KUNTAY, Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, C. II/ II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010
- KURAT, Yuluğ Tekin, “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 217-222.

- , *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, DTCF Yayınları, Ankara, 1968.
- KURŞUN, Zekeriya, *Küçük Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatları ve Fikirleri) 1838-1914*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1991.
- KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, Çev. Ş.S. Türet, R. Ertim- F. Erdem, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul, 1985, s. 1007- 1024.
- , *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- MISMER, Charles, *İslam Dünyasından Hatıralar*, Çev. Mehmet Rauf, Bedir Yayınları, İstanbul, 1975.
- MORDTMANN, A.David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, çev. Gertraude Habermann-Songu, Pera Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Namık Kemal'in Husûsî Mektupları II*, hzl. Fevziye Abdullah Tansel, TTK Basımevi, Ankara, 2013.
- OĞUZ, Ahmet, *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010.
- ORHONLU, Cengiz, "Tercüman", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.XII/1, Ankara 1979, s. 175-181.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, , İstanbul, 2007.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, C. X, Ankara 2002, s. 216- 220.
- , *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1995.
- ÖRENÇ, Ali Fuad, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2006.
- ÖZCAN, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK Basımevi, Ankara, 2012.
- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, hzl. Serdar Sakin, C. XVI, TTK Yayınları Ankara, 2008,
- SALAHİ, Mehmed, *Girid Meselesi (1866-1869)*, hzl. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1967.
- Hâriciyye Nezâret-i Celîlesi Sâlnâmesie*, C. II, hzl. Ahmed Nezh Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul, 2003.
- SARIYILDIZ, Gülden, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, C. LVIII, S. 222, Ankara 1994, s. 329- 376.
- Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, C I-II, Çev. Baha Arıkan, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara, 1955-1956.

- SHMUELEVITZ, Aryeh, “Millet Sistemi ve Musevi Cemaati”, *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 322- 325.
- SHAW, Stanford, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlık Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, Çev. Ahmet Günlük, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1002- 1006.
- SONYEL, Salahi, *Minorities and The Destruction of The Ottoman Empire*, TTK Basımevi Ankara, 1993.
- , “Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 38, Ankara, 2001, s. 687-691.
- SÖNMEZ, Ali, *Zaptıye Teşkilatı’nın Kuruluşu ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- SÖZEN, Zeynep, *Fenerli Beyler, 110 Yılın Öyküsü (1710-1821)*, Aybay Yayıncılık, İstanbul, 2000
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Rumeli’den Türk Göçleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- ŞAŞMAZ, Musa, *British Policy and Application of Refrorms For the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, TTK Basımevi Ankara, 2000.
- TAŞBAŞ, Cemal, *Sava Paşa’nın Girit Valiliği (188-1887)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- TEKELİ, İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 456- 475.
- TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Basımevi, Ankara, 1991.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, C. III, hzl. B. Sıtkı Baykal, TTK Basımevi, Ankara, 1987.
- UÇMAN, Abdullah, “Şemseddin Sami”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, 2008, s. 580-582.
- UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1987.
- ÜLMAN, Yeşim Işıl, “Mekteb-i Tıbbiye’nin 1850-1851 Öğretim Yılı Faaliyet Raporu ve Mezuniyet Töreni”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, C.IV, S. 1, İstanbul, 2002, s. 57-64.
- VEINSTEIN, Gilles, “Osmanlı Yönetimi ve Tercümanlar Sorunu”, *Osmanlı*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 256- 263.
- YÖRÜK, Ali Adem, *Mekteb-i Hukuk’un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.
- ZÜRCHER, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.